

قرب قليچ

محمد صديق مسافر

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

قرب قلبی

محمد صدیق مسافر

آلہ پبلشنگ ایجنسی

سڀ اختيار آگر جي بلي.

ڪتاب : قرب قليچ (جيوڻي)
ڇاپو : پهريون: 1936 ۽ ٻيو 4 آڪٽوبر 1997ع

(جشن قليچ جي موقعي تي نروار ٿيو)

ڳڻائيتو : هڪ هزار ڪاپيون.

سائيز : ڪرائون.

ڇپيندڙ : سنڌ پريس، اڪال پونگا لين، حيدرآباد.

ڇپائيندڙ : سيد جاويد نثار.

ملھ: پنجتيھ رپيا

Title: QURB KALEECH (Biography)

Author: Mohd. Siddique Musafar

Publishers: M/S Aagam Publishing Agency Hyd.

Printed at: SINDH Printing Press, Hyd.

Edition: 11nd 4th October 1997.

1st Edition: 1936.

آگيو آهي

1988ع ۾ حيدرآباد شهر ۾ لعل سنڌي مالهين سان هاجن جي نتيجي ۾ ”آگر“ جي آفيس کي ۾ نقصان پهتو نتيجي ۾ آفيس کي بند ڪري سامان سڙو ۽ ڪتاب وغيره گهر ۾ رکڻا پيا. ان کان پوءِ وري ڪجهه سالن کان پوءِ روزاني ميرت جي سامهون آگر جي نئين آفيس قائم ٿي پر اداري جي سرواڻ کسي 1994ع ۾ ”چپائي“ جي ڪورس جي سلسلي ۾ يورپ ويڻو پيو ۽ آگر جو عمل لاڳيتو رڪجي ويو. هن کان اڳ آگر پاران 115 ڪتاب ڇپايا ويا آهن ۽ پرين 9 سالن کانپوءِ آگر جو هي يادگار ڪتاب نمبر 116 سنڌي ادب جي ابني ڏامن جي سچ مرزا قليچ بيگ جي جنم جي ڏهاڙي يعني 4 آڪٽوبر 1997ع تي پڌرو ڪري آگر کي نئين سر سرگرم ڪرڻ جي ابتدا ڪري رهيا آهيون.

آگر جي ماڻ جو رڳو سبب 1988ع وارا هاجا ڪونه هئا پر ان سان گڏ پنهنجن (نالي ۾) هٿان ڪيل ويساھ ڪهاڻيون ۽ ڏانهيون پڻ شامل آهن. ميرالدين بيدار اداري جا 60 هزار روپيا کائي ويو ۽ هٿان ميمڻ عرف ناز سڦائي 40 هزار روپين جا ڪتاب وٺي پئسن ڏيڻ کان روائي ٺاهري واري بڻيو. ان کان سواءِ بنا اجازت جي اداري جا ٻه ڪتاب ”هندرواڙو“ ناول ۽ استاد بخاريه جو شعري ڳڻڪو ”اوتون جوتون“ به سندس اداري جي نانءَ ڇپرائي ڇڏيائين. اهڙيءَ طرح ليو فيلڊس واري فيروز ميمڻ پڻ آگر جو ڇپرايل ڪتاب نورالهدئي شاهه جي ڪهاڻين جو ڳڻڪو ”جلاوطن“ بنا اجازت جي ڇپرائي بازار ۾ آندو ۽ هاڻي روشني پبليڪيشن جي نواز گهاڻگهري پڻ آگر جي ڇپرايل ناول ”سيتا هرن“ کي ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي ۽ ڪوبه آگر کان اجازت نامو نه ورتو آهي. آگر ادارو مٿين سڀني مالهين تي قانوني چارو جوڻي ڪرڻ جو سوچي رهيو آهي.

آگر هي ڪتاب ”قرب قليچ“ قليچ جي جيئڻي تي لکيل ۽ 61 سال اڳ جو ڇپيل ڪتاب ”جشن قليچ“ 1997ع جي موقعي تي پڌرو ڪري رهيو آهي. جيڪو بيشڪ هن مهان ڏاهي جي جيون بابت لکيل هڪ منفرد ۽ يادگار ڪتاب آهي. اميد ته پڙهندڙ ان ڪتاب سان چڱو لاپ پرائيندا.

آخر ۾ ٿورا سائين عبدالقيوم ”صائب“ جا جنهن هن ناياب ڪتاب جي اصل ڪاپي ڏني ۽ ٿورا نه ٿورا لبيب ادبي مرڪز جي روح روان سائين احمد ڀائي ۽ قليچ سنگت جا جن هن ڪتاب جي آڻڻ ۾ اسان جو سهڪار ڪيو.

- ادارو

تفصيل بابن جو

- باب پهريون - منهنجي اصل نسل ۽ وڏن جو احوال .
- باب ٻيون - منهنجي ٻارائي وهي ۽ تدبير ۽ ابتدائي تعليم جو احوال .
- باب ٽيون - منهنجي جواني ۽ مڙس تعليم جو احوال .
- باب چوٿون - منهنجي لوڪريءَ جي ڏينهن جو احوال .
- باب پنجون - منهنجي پيريءَ ۽ گوشه نشينيءَ جو احوال .
- باب ڇهون - منهنجي وقت جا ڪي معزز ماڻهو ۽ دوست .
- باب ستون - منهنجا ڪم ۽ انهن جي قدر شناسي .
- باب اٺون - منهنجون عادتون ، خواهشون ، خيال ۽ منهنجا رايو . (ڀاڱو پهريون)
- باب نائون - ايضاً (ڀاڱو ٻيو)
- باب ڏهون - ايضاً (ڀاڱو ٽيون)
- باب يارهون - منهنجي احوال بابت منهنجي شعر مان ثابت يا شاهديءَ لاءِ انتخاب .
- باب ٻارھون - اسانجي ڪٽنب ۽ منهنجي نسبت ۾ من صاحب يا عهديدارن جي راءِ .
- ضميمو - اسان جي ڪٽنب جو شجرو ۽ منهنجن لکيل ڪتابن ۽ تقريرن ۽ تحريرون جي ياداشت تصوير منهنجي ۽ منهنجن ڀائرن ۽ پٽن ڌارين جي ۽ منهنجي باغ واري آڪيري جي ۽ گهر جي ۽ اوطاق جي ۽ لٽريءَ جي ۽ منهنجي ۽ زالن جي قبرن جي ڪتاب ۾ وجهڻ ٿيون .

دردا قلمچ بيگ مرحوم
دواليء پر اهرامن شاديء وقت

پیر ذی الشان صاحب دین پیر کبریا علی نقی

مستور زائے حیات کے سبب غبار

مرزا قليچ بيگ مرحوم جا دستخط

ديباچو

مرزا صاحب سوانح جي ٽيڙاڻي سالنامي جاسي
 ۾ ميرزا لاءِ جيڪي ڪم جدا جدا مهينن کي ورهائجي
 ۾ ڪيا ويا، تن مان مون ئي شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ
 صاحب مرحوم جي سوانح حيات ٽيڙاڻي جو ڪم رکيل
 هو. مون ميرزا صاحب مرحوم جي مختصر سوانح عمري
 تيار ڪري جاسي ۾ پڙهي، ڇا سڀني حاضرين قرب
 جي ڪمن سان ٻڌي. سوانحيءَ جي طرفان مون کي
 فرمائش ٿي، ته الهيءَ سوانح عمريءَ کي وڌيڪ
 ڪشادگيءَ سان لکجي، جنهن ۾ ميرزا صاحب مرحوم
 جي نظر ۽ نثر تي خاص طرح روشني وڌي وڃي.
 اها فرمائش آءٌ صداقتاً ڪري مون هي ڪتاب تيار
 ڪيو آهي.

آءٌ جناب رئيس ميرزا منوچهر بيگ صاحب جو
 ۽ خاص طرح ميرزا صاحب مرحوم جي فرزان ابراهيم
 ميرزا افضل بيگ صاحب جو دل و جان سان شڪرگار
 آهيان، جن مان ميرزا صاحب مرحوم جي صحيح
 سوانح حيات هڪ ڪتاب ۽ سندس ٽيڙاڻي تصنيفات
 وقت لاءِ ميسر ڪري ڏيڻ ۾ فرستاده پيشانيءَ سان
 مدد ڪئي آهي.

ميرزا صاحب مرحوم سنڌي ٻوليءَ سان سچو قرب
 ناهي ويو آهي ۽ ساري سنڌ جي علم دوست اهل
 قلم شخصن کي وڏي قرب سان علمي مسئلا حل ڪريو
 ڏيندو هو ۽ صلاح توڙي اصلاح ڏسيندو هو. گوڊ هو
 ۽ حسر قرب هو، تنهنڪري ڏلي صداقت ۽ قرب مان
 هن ڪتاب جو نالو ئي رکيو ويو آهي قرب ڦليليچ.

گر قبول افتد زهي عزو شرف

محمد عديق ماسٽر	{	عبد و آبان سنڌ
		۱۷ - ۴ سمبر ۱۹۳۵

بسم الله الرحمن الرحيم

تاريخ ۱ - آگست ۱۹۶۳ء

۱. ٿورو ڏميو ۽ خدا تعاليٰ کان بچاڙي ۽ ۵۰ ڪم ۽ ۱۰۰
آخري ۽ ۲۰ ٻوڏا آهن. نه الله تعاليٰ معجزو ڪرڻ کان.
السان ماري عمر ڪهڙو به خوش ۽ آسودو گذاري
نه نه جئين سندس حياتي ۽ جي بچاڙي جو حاري نه
هوندي. تيسين انهيءَ کي خوش نصيب چئي نه سگهه
ڪهڙي خبر نه مرڻ کان اڳي هن جي حالت ڦري بي
ٿي پوي. ڏيندار ڦري بي ڏيندار ٿي سگهي ٿو. ڏانءِ
ڦري نادان ٿي سگهي ٿو. مظلوم ڦري ظالم ٿي سگهي
ٿو ۽ نيڪ بخت ڦري بد بخت ٿي سگهي ٿو. يوناني
حڪيم سولن ۽ ڪريس بادشاه جو قدير مشهور قصو
انهيءَ ڳالهه جي سچائيءَ جي ثابتي آهي تڏهن ڪري
جيئري ماڻهو ۽ جو احوال سندس مرڻ کان اڳي لکيل
ان ٻورو سمجهڻ گهرجي. پوءِ ڀلي نه اهو پير فرحت
هجي ۽ باقي حياتي ٿوري هجي. اهڙو لکيل احوال
ماڻهو جي ماضيءَ ۽ حال جو سمجهڻ گهرجي. سندس
مستقبل جو حال به ڏسڻ آهي.

ڪيترن دوستن گهڻن ڏينهن کان مون کي پڇي
چيو آهي ته پنهنجي حياتي ۽ جو احوال ڇا لک. انهن
کي آءٌ چوندو پڇي آيو آهيان ته جيئري ماڻهو ۽ جو
احوال لکڻ اجايو آهي. جو خبر نه آهي ته هن جي

پڇاڙي ڪمڻ نٿي ۽ هنجڻا خيال، ڦول ۽ نعل سائڻا
رهن ٿا. انهيءَ صورت ۾ اهڙي سوالن جي ڏيکاري
ان پوري چٽي.

انهي هوندي به منهنجي دوست مسٽر ٻيرومل
مهر چند مهر ٻائي ڪري منهنجي حياتيءَ جو احوال
لکيو ۽ انهي جي ڇاپاڻا جو بندوبست به ڪيائين پر
وري به مون مع ڪيس ۽ صلاح ڏيڻس ته اهو رڪي
ڇڏي ۽ منهنجي مرڻ کان پوءِ جي مناسب سمجهي
ته ڇاپاڻي بندو ڪري، پر انهيءَ کان پوءِ وري منهنجي
جهولي ۽ معزز دوست ديوان ڏيارام گدومل مولڪي
لکيو ته ٻين گهڻن ڪتابن لکڻ کانپوءِ پڙهڻ جي عياني
جو احوال پنهنجن هٿن سان ضرور لک. انهي جا سبب
هي معلوم ٿيا ته گهڻن نامور ماڻهن ائين ڪيو آهي،
۽ انهيءَ ۾ ڪو عيب ڪونهي، بلڪ انهي مان ڪي
فائدا آهن. هڪڙو ته پنهنجو لکيل احوال سچو ۽
صحيح شمار ۾ ايندو، ٻيو ته انهيءَ ۾ جدا جدا ڳالهون
ٿي ماڻهوءَ کي پنهنجن خيالن ۽ رايي ظاهر ڪرڻ جو
وجهه ملندو. ٽيون ته اهڙي لکيل احوال جي سندس
اولاد ۽ اولاد جي اولاد کي پوري خبر پوندي، ۽ هو
سندس مثال تي هلندا ۽ سندس اصولن تي عمل
ڪري سگهندا. انهيءَ ڪري مون انهيءَ جي لکڻ ۾
هٿ ڏنو. حقيقت ڪري آءٌ ننڍي هوندي کان
هڪڙي ٻيڙي يا روزنامو رکندو اچان، جنهن ۾ مکيه

مڪه ڳالهائون داخل ڪندو اٿان. پر اها دائري خالگي
 سمجهو ڳوڙ جي ۽ ڳوڙ جي پائين يا اولاد جي. لاء آهي
 نه ٻاهرين لاء. انهي ساڳئي مطلب لاء هڪڙو ٻيو ڪتاب
 به لکيو اٿس جنهن جو نالو بادشاهه جون آهي ۽ جنهن ۾
 اڻڻڻيون باد ڪيل ڳالهائون لکيون ويون آهن. هي
 هاڻي بدلجي ويون آهن ۽ ننڍن جوانن کي معلوم
 هونديون پر هاڻي جڏهن آءٌ پنهنجو احوال پاڻ لکان
 ٿو ٺڏهن لاچار مولڪي انهي پنهنجي دائريءَ مان احوال
 ڪڍڻو پيو آهي، ۽ نه فقط پنهنجي چند جو پر پنهنجي
 پيءُ ماءُ ۽ ڀائرن، پيٽن ۽ پٽن ڪنهن جو احوال ڏيڻو
 پيو. اگرچہ الهي ۾ ڪي اعتراضون به ڳالهائون هيون جن
 جي لکڻ کان جيڪر ڪهڙن کي عار يا اعتراض اچي،
 پر ٺڏهن به سچي احوال لکڻ لاء ۽ پنهنجن سچن ڄاڻن
 ظاهر ڪرڻ لاء ائين ڪرڻ ضرور آهي. پوءِ ڀلي نه
 الهي جي نسبت ۾ ٻين جي راءِ مخالفت هجي، يا اهي
 کين. ساڳئي وقت ۾ ڪي اعتراضون به ڳالهائون لکڻيون
 پيون آهن، جي پنهنجي تعريف ۾ داخل آهن ۽ اها
 بئڪ شمار ۾ ايندي، پر ائين ڪرڻ لاچار ٿيو آهي، ۽
 ساڳئي مطلب لاء هيٺ پنهنجي نسبت ۾ ٻين جي
 چڱي راءِ به ڏني وئي آهي، سا به انهيءَ ۾ داخل آهي.

(رباعي)

ڪوڙي کي ڳوڙ جي نت سڃاڻڻ تي معنيٰ
 پنهنجي سڌا امر تي ڪي مون ڏاڻي

موني او سڃاڻي پنهنجي لکي منجهان اٿن
 سکر به ڪڏهن جتي ٿي نه آه ۽ آه ۽ مني
 انهيءَ طرح مون هيءَ پنهنجي سوانح عرصي لکي
 آهي ۽ اميد آهي ته جنهن مطلب لاءِ لکي وئي
 آهي سو پورو ٿيندو. منهنجي عمر هيئنتر ستر وڃي
 آهي، باقي حياتي جي بچاڙي جو احوال ڪو ٺهڻو نه
 ٿو ٿئي ۽ اهو آسانيءَ سان منهنجي اولاد مان ڪو به
 دوستن مان ڪو لکي سگهندو. هن احوال لکندي
 ضروري هئڻ تي پنهنجا ڪي شعر به ڏنا ويا آهن.
 ته شعر جي ڦڪاڻ يا سڪوڻائيءَ سان گڏ نظم جي چڙاڻ
 ۽ شعر جي چاشني به جڪڙي آهي، ۽ بچاڙيءَ ۾ خلاصي
 باب ۾ پنهنجي شعر جا ڪي انتخاب به ڏيندس، جن
 بابت منهنجي احوال ۾ اشارا ڏنل آهن. انهن مان
 پرهندڙن کي منهنجن عادتن ۽ رايي ۽ خيالن جي ٻانهي
 ۽ ساهدي به ملي سگهندي، ۽ منهنجي شعر جي نموني
 جي به سمجهه پوندي، ۽ هڪڙيئي باب ۾ شاعراڻي مضمون
 پڙهڻ ۽ انهي مان لذت وٺڻ جو چڱو وجهه ملندو. جو
 منهنجا شعر جا ڪتاب گهڻائي آهن.

(رابعي)

جيڪا آه لکان ڪر بان ڪڏهن ڪٿي
 مل آهيان آه شعر پنهنجي مان ٿو لاهيان
 ته خلق ٿي شعر منهنجي جو ٿي
 چيو ٿي آهي پڪ مشق ٿي ٿي

آلهي کان پوءِ جي ڏانهن ۽ پوءِ منهنجي نسبت ۾
 يا منهنجن ڪم ۾ : آلهي جي نسبت ۾ ۽ منهنجي
 نوڪريءَ جي نسبت ۾ يا خلق جي خدمت ۾ ڇاڪري
 جي نسبت ۾ جيڪي سرڪاري عهديدارن ۽ نين
 صاحبن جو آهي، تنهن ڄاڻي خط ۽ انتخاب ڏيندس
 تنهن مان گهڻا الڪراري آهن. جن جا جسي مثال نه
 ڏيندس ۽ آلهي جي نشان مختصر سنڌي مطلب نه
 ڏيندس. اهي ڄڻ نه مايل سرٿيفڪٽ آهن، جي
 حيدر مولڪي گهڻي ڪم ڄاڻي آهن. پر شايد منهنجي
 اولاد کي ڪم اچي سگهن، ۽ جن جي شايد پوءِ ڪم ٿيڻ
 جو امڪان آهي. منهنجي نسبت ۾ سنڌ جي شاعرن
 جدا جدا هنڌن تان جيڪي عربي ۽ فارسي، اردو ۽
 سنڌيءَ ۾ شعر وقت وقت پئي ڇپا آهن، سي جدا
 هڪٻئي ڦليل ۾ گڏ رکيا ويا آهن، جي ٻين خطن ۽
 انتخابن وانگي هتي ڏني نه ٿا سگهجن، اگرچہ انهنجي
 شعر جي نزاکت پڙهڻ جي لائق آهي. ضميمي ۾
 پنهنجو شجرو ۽ پنهنجن ڪتابن جا نالا ڏيندس، اگرچہ
 آلهي جو ضرور ڪونهي.

(رباعي)

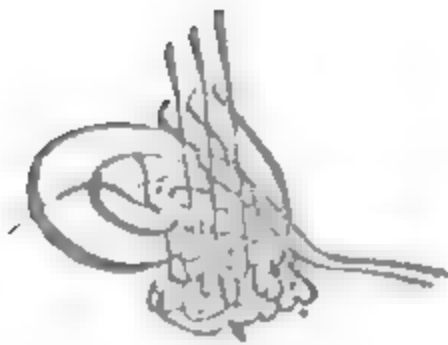
هوڻي جو هر ذاتيءَ جو جنهن کي بهرو
 ڏيکاري نشان اهڙو انجو بهرو

جو شجرو ڏکيو بڻائي پنهنجو ماڻهو
 جو پنهنجن وڏن جي ڏني هڏن تي بهرو

قطعہ دروچہ، سمجھہ این کتاب
 برگ سبز و دفتر سپاہ
 ہرچہ دارد قلیچ آرد پیش
 برگ سبز است لکشم درویش
 سپہش گشت دفتر اعمال
 زان سپہ روی با سفیدی ویش
 عجیب احمق بدست خود لبوشت
 مدح و ذم نیک و بد سوانح خویش
 خواہش دوستان شدہ عذرش
 خلق خوشدل ازان خودش دلریش

مون کي مرزا صاحب جي سوانح اڄ تاريخ ۲۳ مئي
 ۱۹۳۶ع جي مسٽر مرزا افضل بيگ ۴ ڪلاڪن لاءِ ڏني
 آهي. ڪتاب ۾ عجيب معلومات آهي ۽ ڪيترا واقعا
 ڏاڍا آهن جي بئن جي لاءِ عمرت آميز ۽ سبق ڏيندڙ
 آهن. بهتر ٿئي ها جهڪڻهن اهو ڪتاب اسان کي
 شروع ۾ ملي ها ته هو بهو شايع ڪريون ها پر مرحوم
 جي وارثن جي، بخل يا ٻئي نقطہ نظر کان مرزا صاحب
 جي اها تصنيف ظاهر نه ٿي. مون ٽن ٽڪڙن وارثن جي
 اجازت کان سواءِ سبز ٻن ۱ ڪاري ٻئي جو ڏيڻو
 اناري وري آهي جهڙوڪ ان ٽڪڙي ۾ اندو نه ۽ عور ۽
 ڪتاب آهي. مراد سان لکيو هو ته سڀني ۽ ان کان
 پوءِ شايع ٿي.

”سازن“ يا ”ڪاروبار“ ۽ ”سازن“ ٿي ويا.
 ٻي لکيل آهي ۽ ۱۰۰۰ صفحا ڪرائون ساڻي
 جا جابي ٿيندا.

جان صاحب حاجي محمد صديق صاحب ميمڻ پراسيدل
بريدنگ ڪاليج فارمين جي فرمائش تي ماستر محمد صديق
صاحب مسافر مرحوم شمس العلماء خان بهادر مرزا قليچ بيگ
صاحب جي نهايت عمدي پيرويءَ ۾ مڪمل سوانح عمري
لکي آهي. مون سوانح عمري پروفن ڄاڻيندي مطالع
ڪري ورتي. معلوم ٿيو ته مسافر صاحب پنهنجي علم
اخر نهايت چڱي لکي آهي. قادر جي قدرت نه هن
ساجڻي شخص يعني مرحوم مرزا صاحب جي سوانح عمري
لکڻ لاءِ ڪيترا هندو خواه مسلمان مشتاق هئا جڏهن ته
رشي ڌارام صاحب الگريزيءَ ۾ مرزا مرحوم جي
حياتي لکي وري پروفيسر پروميل مهرچند صاحب
سنڌيءَ ۾ لکي، مولانا حڪيم فتح محمد صاحب
سيوهاڻي به ڪيتري ڪوشش ورتي پر نيٺ اهي سهرا
ماستر محمد صديق جي سر تي سونهيان. مرزا صاحب
پاڻ پنهنجي سوانح عمري سنه ۱۹۶۳ع ۾ لکي سنڌي
هئي جا سندن عزيزن وٽ ڦاٽو هڻي ڇڏي. جيڪڏهن
ماستر مسافر کي الهه ان ڪي لوڪ ڏين ها ته اڃان
به سهڻي اموني ۾ سوانح عبات ٿي ها. اهو حال پنهنجي

نظر ۾ اٽڪل پوري آهي. احوال جيڪو ان پنهنجي
 آهي سو تمام گهڻو آهي. اهو ته هن خيانت سنڌ جي
 علم دوست انسان کي ڏيکارڻ لاءِ آيو. جيڪڏهن
 خدا جو نالو انشاء الله وري نه مرزا صاحب مرحوم هي
 سوانح عمري جنهنجو نالو ”سائونن ابا ڪارو پور“
 آهي مسلم ادبي سوسائٽي ڇپائي پڌرو ڪندي.
 تڪڙي ۾ ڪري البت ڪي غلطيون رهي وڃن
 آهن ناظرين ڪرام درست ڪري پڙهندا. آءٌ بلڪه سڀ
 ميرزا صاحب مسلم ادبي سوسائٽي جا احسان مند آهيون
 جن ڪوشش ڪري سنڌ جي پياري نظم ۽ نثر جي
 مالڪ ميرزا قليچ بيگ صاحب هي سوانح عمري ڇپائي
 ماڻهن جي آڏو پڌري ڪئي آهي. خدا ڪن جزاء خير
 ڏي. آمين.

فقط والسلام

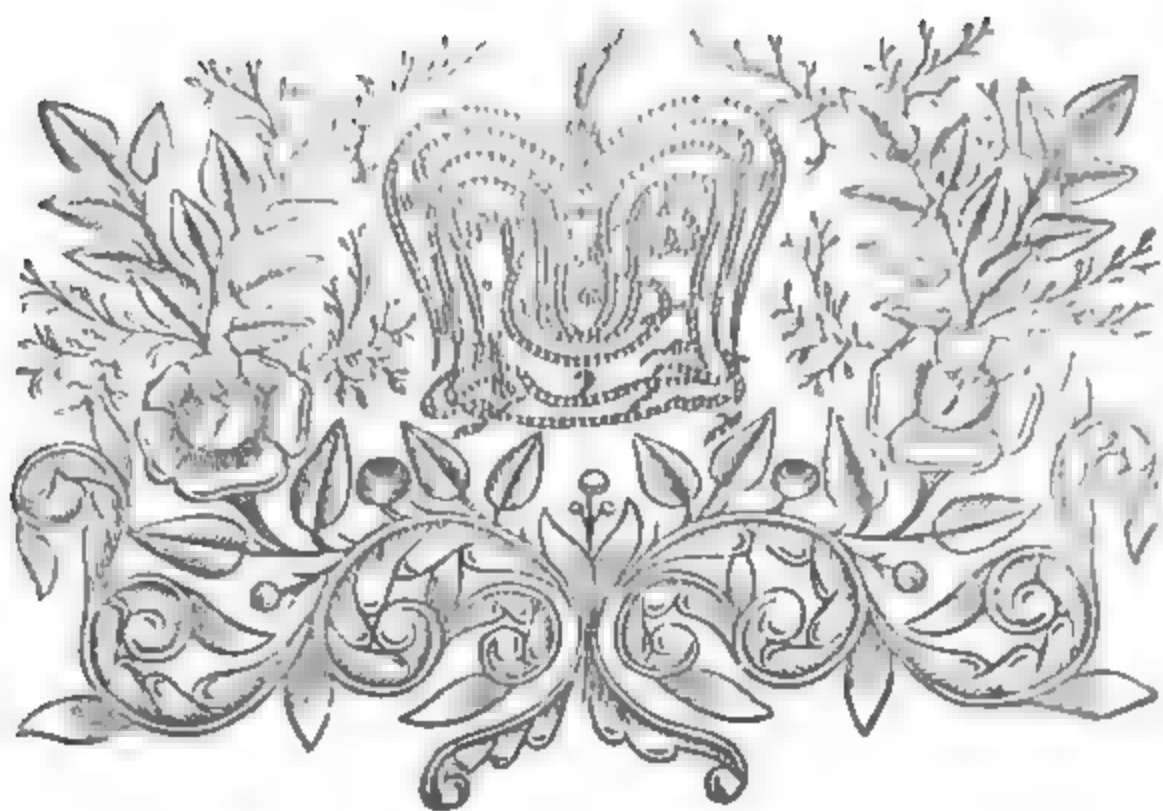
{ العبد ميرزا افضل بيگم
 عفي ۸۸

حيدرآباد سنڌ
 ٽنڊو ٺوڙهو
 ۲۶ مئي ۱۹۳۶ع

نوٽ

سندھ مسلمانان لاءِ سوانح عمری جي سال ۱۹۳۶ع جو هي پهريون
 نسخو آهي. مرزا محمد علي صاحب پنهجي حتمي
 نسخي سوانح عمری لکي هئي ۽ ان جو نالو رکيو
 هئائين سانو پن يا ڪارو پندو. گهڻي خواهش هئي ته
 اهو ڪتاب ڏسان ۽ هو بهو انهي ڪتاب کي شائع
 ڪئي. مرزا مرحوم جي وارثن کي صلاح ڏني وئي
 ته اهو ڪتاب سوانح جي حواله ڪن ته ڇپائجي پر
 ڪن نامعلوم سببن جي ڪري ڪتاب اسان کي نه مليو
 ميان محمد صديق مسافر کي پري کان ڪي ٽڪرا
 ڏيکاريا ويا جي هن ترتيب ۾ آڻي هي ڪتاب لکيو
 آهي. ميان محمد صديق مسافر هن سوانح عمری
 علم عرفان جو باب تشريح وار لکيو جنهن جو سوانح سان
 ڪو تعلق ڪونه هو ۽ تنهن ڪري اهو ڪڍي ڇڏيو
 ۽ پوءِ آهي انهي کي ٿي سگهيو ته ٻيا ميان مسرزا
 مرحوم پنهنجي سوانح عمری جي اڳيان ٽڪر ٻارسي
 شعر لکيو آهي جنهن مان سندس ٻارسي زبان تي
 دسترس و اندازو ڪري سگهجي ٿو.

(۱) ڏهندي

شمس العلماء خان بهادر ميرزا قليچ بيگ صاحب
 زماني جي عهدي ڪري ڏيئي ڪليڪٽر هئڻ، پر
 سنڌ جي علمي ۽ ادبي دنيا ۾ هو سچو ناچو ڪيڪٽر
 (علمي خزانو گڏ ڪندڙ) هئو. ميرزا صاحب مير نور
 جدا جدا مشرقي اوڙي مغربي اولين ان يا پهرين
 بغداد ذهني ۽ روحانيت سان نثر نوڙي، سارو
 جيتري قدر علمي خزانا سنڌي، ٻولي، ڪي گڏ ڪري
 ڏيئي ويو آهي، اولري قدر اڄ تائين سنڌ توڙي ڪو
 به نڙو ڏيئي نه سگهيو آهي. مطلب ته سمجهو، الله
 ڏيئي کان وٺي پيريءَ تائين، بلڪه آراءِ ڪيريءَ تائين
 سنڌي ٻوليءَ تي علم جي اوت اولان ڪندو رهيو.

[illegible]

پن ۱۰۰۰۰ ڪتابن جي ڪتابشن ۽ ڪتابن جي ڏڪر
ڪيو ويندو.

ميرزا صاحب مرعوم جي تصنيف ڪيل علمي
علاقائي ۽ روحاني واقفيت سان پڙهيو ڪتابن جو چيترو
انداز ڇاپيل آهي، تقريباً اوترو ئي انداز سندس هٿ
جي لکيل ان ڇاپيل ڪتابن جو اڃا تائين سندس وارين
وقت موجود آهي. اهڙا ننڍا وڏا دستخط ڪتاب، جن
جي زيارت مولائي صاحب ٿيل آهي، سي به ڪل
هڪ سو چوويهه آهن.

سنڌي ٻوليءَ تي هيٿري ساري قلمي فياضي ڪرڻ
سان گڏ ميرزا صاحب مرعوم وقت زباني فيض جو
ڏڪان به سدائين کليل رهندو هو. ڪهڙي به ڳوڙهي
صوفيانه مسئلي يا ڪنهن روحاني ۽ معنوي ڪلام جي
ميدان ۾ ڪنهن ٻي ڏهن مسافر کي تسلي بخش رستن
ڏيکارڻ وارو ڪو فياض استاد هو، ته ميرزا صاحب
مرعوم ئي هو. سنڌ جو هر هڪ اهلِ قلم پنهنجي نظر
يا نثر واري تصنيف کي ميرزا صاحب مرعوم جي
نظر مان ڪيائين تصنيف جي عام مقبوليت لاءِ سڀ
مجهندو هو. آڏو ته ميرزا صاحب مرعوم جي وصال
کان پوءِ به پاڻ تي سندن هن وڏو روحاني فيض
سمجهان ٿو، جو اپريل ۽ مئي ۱۹۳۰ع ۾ ڪو اهڙو سڃاڻو
سرڪاري سبب پيدا ٿي پيو، جنهنجي ڪري مولائي

سندن سموري دستخط تصديقات مطالع ڪرڻ جو موقعو
نصيب ٿيو.

انهيءَ دستخط تصديقات مطالع ڪندي مون کي
هيءَ عبرت حاصل ٿي، ته هر هڪ ڪتاب ميرزا صاحب
مرحوم پنهنجي هٿ سان لکيو آهي، ۽ وري ڪنهن
ٻي ڪتاب ۾ ذات ٿيل ٿي نه آهي، جنهن مان ثابت
آهي، ته مرحوم کي پنهنجي اڻ ٿڪ برق عفت قلم
تي ايترو قبضو هوندو هو، جو هڪ ڀيري لکيل بيت
تي وري نظر نائي ڪرڻ لاءِ وقت ضايع ڪرڻ هن
ضرورت ٿي نه سمجهندو هو. تنهنڪن سواءِ انهن ناصن
۾ ورق ورق بنيان ٺهر جا پن پيل آهن، جنهن مان
سمجهجي ٿو، ته خود ميرزا صاحب کي به تسلي هئي
ته سندس تصديقات جو ڳچ حصو سندس عماليءَ ۾
شامع ٿيڻ کان رهجي ويندو.

لم جي پن جي حفاظت هوندي به ڪن بياعن جا
ورق اوڻو ٽڪي وڌو آهي. جيڪڏهن اها هيتري
ساري قيمتي دستخط تصديقات اشاعت ۾ نه آئي،
عداخواست ٿئي ٿي لدوري اوليٰ جو شڪار ٿي وڃي
ته اها ڳالهه سڌي ادب جي حق ۾ هڪڙو ناڻاڻ
نلافي لسان ۽ بدقسمتي ليکبي.

آءٌ ميرزا صاحب مرحوم جن جي شاعري ۽ شعر
خواه نثر لوبسي، ۽ سندن ڇاپيل نوڙي دستخط تصديقات

عو نشو بلوار زمان پس کرمان، تڏهن کان اڳ سڌو وڃي
آهي، نه سندن سڳوري عمالي، هو مختصر احوال ڏيان.

(۲) والد شريف

ميرزا قليچ بيگ مرحوم جو والد شريف ميرزا
فریدون بيگ هو، جو جارحيا (ڪاڪيزس) ماڪ
جي تختگاه طبلس شهر ۾ سنه ۱۸۲۰ع ۾ ڄائو هو.
ميرزا فریدون بيگ جا پي ڏاڏا آرمين ڪرستان
اميرزادا هئا ۽ ميرزا فریدون بيگ جو جاني چر جو ٿاو
مسٽر سدلي هو. جڏهن جارحيا جو علائقو ٽرڪن رشا
کان ڪٽيو هو، تڏهن ان وقت جي دستور موجب
طبلس جا جيڪي اميرزادا جنگ ۾ فتح ڪيل غلام ٿي
ٽرڪن جي هٿ ۾ آيا، تن ۾ لنڊڙو مسٽر سدلي به هو.
هو عمر ۾ اڃا ٻار هو ۽ جئن بالين ۾ طبلس مان پڪڙجي
ويون تن وري پنهنجي ماءُ پيءُ ۽ مٿن مائٽن جو منهن
اکين سان نه ڏٺائين. انهيءَ دردناڪ حالت ۾ نشو
ميرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي پارسي ڪلام ۾ هن
طرح چيو آهي:-

”از وطن آواره سدا روز هائي بچگي

تا به وقت نزع مانده در فراق مادر و باب

همسران را ياد کرد و همدمان را ياد کرد

قطرها از دیده مي باريد همراگه ضارب

(سوداء خام پارسي قصيده نمبر ۱)

مير: " من پالڻا جي وقت کان وٺي وطن کان
وڌو. تن وقت جي وقت تائين ماڻھو جي زندگي
م ڏار تائين. جڏهن سون کي باد ڪڍو اڻڌو ٿيو
ٿيو وهائيندو هو."

ميرزا خسرو بيگ صاحب جو سن ۱۸۰۵ع ۾ سنڌ ۾
آيو هو. ۽ سنڌ جي حاڪم مير ڪرم علي خان ٺٽو
جي دربار جو هڪڙو معزز امير هو. ۽ حڪومت جي
ڪم ۾ هوشيار هئڻ ڪري درباري حڪيم به هو. ۽
مير صاحب جي طرفان ايلچي ٿيو ايران ۽ عراق ۾
ايندو ويندو هو. مسٽر سڌي نرڪن جي هٿان غلامي
جي حالت ۾ ايران جي ڪنهن امير وٽ هو. اتي هن
جتيهه لکي چوڪر جي ڇهه ڪندڙ پيٽائي ميرزا خسرو
بيگ صاحب کي موڪلي وڌو. سو کيس آزاد ڪرائي
هاڻ سان سنڌ ۾ وٺي آيو ۽ ان وقت جي حاڪم مير
ڪرم علي خان جي دربار ۾ آڻي ڪڍيائينس. ۽ مسلمان
ڪري سندس نالو دڪيانن ڦرندون بيگ.

ٺٽو گهڙو پاڻ کي عالو ۾ رکائي، ٻين واسو
ڦرندون بيگ جي مهر فضيلت ۽ ادب عطا ٿي جهڙو
مير ڪرم علي خان ڪن ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو
خسرو بيگ سندس پٽن سان ٻوڙ ۾ ڪم ڪندو اچندو
هو. ميرزا خسرو بيگ انهيءَ اولاد سان ڪن ٿو ٿو ٿو
بيگ جي اولاد ۽ تعليم ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو ٿو
بيگ علم ۽ فصاحت ۾ پاڻ کي اهڙو هوندو ڪيو.

هو ميرزا سرور خان، پنهونجي مالائي هو سنگ ڏيئي
پنهونجي مالائي سان چڏيو.

ميرزا فریدون لنگ پنهونجي مرنج جي سموي
مڪري اڪو اڏا عشي سموي هو، ۽ اوڙ ٿاڻن اهيءَ
مذهب جو پابند رهيو.

ميرزا فریدون ايڪ صاحب ميرن جي صاحبيءَ ٿاڻن
عمال سميت ميرن سان گڏ حيدرآباد واري قلعي ۾
رهندو هو. ميرن جي صاحبي قتل کان پوءِ ڳچ وقت
حيدرآباد ڇڏي وڃي ٿڌه سائيڊداد (لڙيڪ ٿڌو
محمد خان) ۾ رهيو. اتي اوڻيتو سندس گهر کي اچي
باه لڳي، جنهن ۾ مال ملڪيت ۽ قيمتي قيمتي جواهرات
سڀ جلي خاڪ ٿي وئي. ميرزا فریدون بيگ پوءِ
ٿڌه سائيڊداد مان لڏي ٿڌه ٺوڙهي (لڳهه حيدرآباد
سند) ۾ اچي رهيو، جتي اڄتائين سندس اولاد رهي ٿو.
ميرزا فریدون بيگ کي ٻه فرزند (ميرزا غلام رضا
بيگ ۽ ميرزا صادق علي بيگ) ٿڌه ٺوڙهي ۾ لڏي
اچڻ کان اڳ هئا، ۽ ٽيون مير فرزند يعني سنڌي
ادب (لڙيچر) جو سرتاج ميرزا قليچ بيگ ٿڌه ٺوڙهي
۾ لڏي اچڻ کان پوءِ ٺولڻ ٿيس.

ميرزا فریدون بيگ جهڙو ليک زماني جي گردش
ڪري مسڪين ٿي ويو هو، نه به سندس دانائي ۽
دل جي همت کي آفران هجي، جو سنڌ ۾ جنهن
مسلمان اول اول پنهنجن پٽن کي مذهبي ۽ اخلاقي

تيمبر سان گڏ انگريزي اعليل اعلاميه ماهرن پڻ سو
مرزا فریدون بيگ مرحوم رهي هو.

مرزا فریدون بيگ ستولچاد ورهين جي عمر ۾
مارچ ۲۱ جنوري ۱۷۷۱ع ۾ سٺ فرزند ۽ ۱۰ ايڙيون
چڙهي دنيا مان رحلت ڪئي. ان وقت سندس
سٺن فرزندن مان ۱۰ وڏا فرزند پنهنجي ڪرائي قوت
وارا ۽ عزت پورين عهدن تي فائز هئا.

(۳) پاڻر

اسان کي فقط شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، صاحب
جو احوال لکڻو آهي، پر سندس پاڻرن بابت ايتري بيان
ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيتري بيان جو سنڌي
ادب سان واسطو آهي.

مرحوم مرزا فریدون بيگ کي سٺ فرزند هئا:-
[۱] مرزا غلام رضا بيگ صاحب [۲] مرزا صادق علي بيگ
صاحب [۳] مرزا قليچ بيگ صاحب [۴] مرزا علي قلي
بيگ صاحب [۵] مرزا جعفر قلي بيگ صاحب [۶] مرزا
حيدر قلي بيگ صاحب ۽ [۷] مرزا نجف قلي بيگ صاحب
مرزا غلام رضا بيگ مرحوم سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪڙو
عجيب تحفو ڇڏيو آهي، مگر ارمان آهي، جو ان
تحفي جي ڪا پوئواري ڪانه ٿي آهي. اهو تحفو آهي
سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ”علم منلق“. هيءَ وڏي
تختيءَ وارو عمدي ۽ جهولي عربي سنڌيءَ ٻوليءَ ۾

تعليم کاتي جو ٻڌو ڪو سڀل آهي. ٻڌڻن اڃا تائين
چاچي واريون مشينون سنڌ ۾ هيون ئي ڪيون. انهيءَ
ڪتاب جي ڪا ڪاپي ڪڍڻ سرڪاري تعليم کاتي
جي لائبرري مان ملي سگهندي.

مرزا صادق علي بيگ صاحب مرحوم سنڌ جي لٽريچر
ڪميٽيءَ جو شروعات کان ڪارائتو صلاحڪار هو. هن
شرع صاحب نالي هڪڙي يورپين عالم سان شامل ٿي
ٻه وڏيون ڊڪشنريون تيار ڪيون: هڪ انگريزيءَ
مان سنڌي ۽ ٻي سنڌيءَ مان انگريزي. اهي ٻئي
ڊڪشنريون اڄ تائين تعليم کاتي جا معتبر ”ريفرنس
بڪ“ آهن. مرزا صادق علي بيگ صاحب مرحوم جو
لکيل پئمائي شي حبان جو ڪتاب اڄ تائين ڪارائتو
سنڌي درسي ڪتاب آهي.

مرزا علي قلي بيگ صاحب مرحوم وري سنڌي
لٽريچر ۾ هي قيمتي اضافو ڪيو، جو ٽڪليفون سهي
خرچ ڪري صوفين جي سرتاج سچل سائين جو سارو
ڪلام ۽ ان جي صحيح سوانح عمري هڪ ڪري بن
وڌن جلدن ۾ ڇاپائي پڌرا ڪيائين.

مرزا حيدر قلي بيگ ۽ مرزا نجف قلي بيگ ٻنهي
ڀائرن قوه جوالي ۾ سادي ڪرڻ بنان هڪٻئي پٺيان
رضا ڪئي: هڪڙي تاريخ ۲۵ مبروري ۱۸۹۱ع ۽
ٻئي تاريخ ۴ مارچ ۱۸۹۱ع. انهن ڀائرن جي وصف ۽
فراق ۾ مرزا قليچ بيگ هي ڪافي ٺاهي آهي:—

ڪافي. سر آسا

ويا وطن وري دلجارا

محبوب منسا سوچارا

۱۔ عت آيا قسمت سانگي سي پر بھر اورھائي

رھيا وير ويراڳن وانگي آديسي اڏي اوتارا

محبوب منا

۲۔ عت مرلي موندي مڻيان گل ڳاڻا جان ٿي جڻيان

ڳڻ لنجا ڪهڙا ڳڻيان لالا نانگن نيمهن نظارا

محبوب منا

۳۔ آيا عطر عنبير اڏائي دشتون جڳ. ڪي واھ ورھائي

وينا ورھ ڇو وکر وھائي سوداگر سخن سچارا

محبوب منا

۴۔ ڪرمان ڳالھ تنھين جي ڪيھي

دل و وزن سان ٿن رھي

پاڻي پيچ اندر ويا پھي پرديسي پون پھارا

محبوب منا

۵۔ ڪئي سامن سڪت سگھوئي

ملي خاک ۽ ڏاڳا ڏوئي

رما راھ مٽي سي روئي چما سڱ ساسين سارا

محبوب منا

۶۔ ويسا لال ٻڌي لانگوئي

لاھوت پھڙھيا وڃي چوئي

ايندا نه مسافر موٽي ڀروس ٿيا ويچارا

محبوب منا

۷۔ جڏهن ياد پيون ٿا جالي

دل درد کون ٿئي ديسوانئي

ڪڪ سوز کان سرگرداني پل پل ۾ جگر ٿئي پارا

محبوب منا

۸۔ ويون ڪل ڦليليچ جون واهون

پيو عرش رسائي آهون

ڪري درد وندن جان دانهون

نست لپٽي وهائي لارا

محبوب منا موچارا

ويا وطن وري وڻجارا

[سوداء غار ڪافي نمبر ۵]

پنهجن نوجوان پائرن جي فراق ۾ مرزا صاحب

مرحوم پي همنين ڪافي به چئي آهي:-

ڪافي. سر پيروي

جس جو گيٽن ڪي آهي

جي ويٺا نور ٺاهي

۱۔ جنڪ جوان لڏيا لاهوني

لڏي ڪيائون سگ ٺهوني

ڏاڪ ملي ڪيئون الڪ بهوني

ويس وڳا سڀ لاهي

جس جو گيٽن

۲- سفر سمير يا سوره سامي
سالڪ سني آيا (اڪ) سامي
ديسي آيا پر ديس مڻامي ماڳ مني جا سامي
جس جو ڪيٽڙن

۳- ڪا پڙين جي ڪل نه ڪائي
گاهيون تن جون سڀ گجهائي
واريون ٿرڻ وڃن جي وائي سورن ساڻ سنڀالي
جس جو ڪيٽڙن

۴- وس وڏي هئا سامي سياڻا
سچ پراڳين ڪيا سڀ پاڻا
مارن تن جا محبت ماڻا ڳاھ اندر دل ڳاھي
جس جو ڪيٽڙن

۵- جن جا پنڌ قليچ پچائين ڳوڙها جن لئي ڳل وڻائين
سني جو ڪيٽڙا جهڏ مڇهائين قاف رسيا وڃي ڪاڻي
جس جو ڪيٽڙن کي آهي
جي ويٽڙا سوڙ ٺاهي

(سودائي عام ڪافي نمبر ۳۵)

(۳) ننڍي پٽ ۽ تعليم

ميرزا قليچ بيگ صاحب تاريخ ۴ محرم ۱۲۷۰
هجري اوائر عيسوي سن ۱۸۵۵ ۾ ننڍي ٺوڙهي ۾ تولد
ٿيو هو. جئن ته سندس ڄمڻ جو سال گرهه بارهونئي
محرم مهني ۾ پيو ابدو هو، تنهن ڪري الهيءَ بابت

مڪرو دلچسپ ۽ ترڪيب ۾ ڪم آندو آهي —

غزل

ڪن ماڻهو غوسي عام ٿا ٿي سالگرهه تي
هر سال ۾ چو ڏانهن ڄمڻ جو ٿئي ٿي
قسم ٿي عجب منهنجي جو پنهنجا ۽ نوازا
روئن ۽ ٻڌن منهنجو جڏهن سالگرهه ٿئي
ايما پار چمن، پار وٺن، غوس ٿي ڪن ٻيا
روئندو آءُ جهيس، پا مون ڏو رهندو ٻين کي
بيدا آءُ محرم ۾ نهن ٿو ٻين هٿن تاري
واويلا ۽ هي ڪن ڪن ٿي مون ٻولي ٿي رندي
بيا جڏهن مون، سور ۽ بهاري ڏارين
جڳ، غوش ٿي ڪلي روئي ڪن منهنجي بدلي
لائقن پيرا ۽ ٻيا ترڪيدو قليچ آه
ٿيو گرج گنهگار، ٿو چنم ۾ رهي ٿي
(دوان قليچ غزل ۳۴۸)

مرحوم آخوند شيع محمد صاحب عابد آباد جو
خانگي مڪتب ٿندي پوڙهي ۾ هوندو هو، تنهن
مڪتب ۾ ميرزا صاحب مرحوم تعليم وٺڻ شروع ڪئي
هئي، حقيقت ڪري ڪهڙي ميرزا صاحب جو پويون
مڪتب هو، جتي زمانه سائنس والڊ سائنس ۽ تعليم نامو
دوسن ڏماغ والد صاحب ڪيس اخلاق ۽ مذهب جي
پابنديءَ جي تعليم سان پوريءَ طرح نوازيو هو.

اچ دانش دوستي ۾ آهي ۽ داخل آهي. متعدد ۽ خاصي
 اچي امداد ۽ ۱۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰
 ڪري مرزا صاحب ۽ صدر اسڪول جي ڪم ۽ امداد ۽
 ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰
 ٿيو (۱۸۶۵-۶۶ع).

مرزا صاحب ۽ سندس ڀائرن جي عمر ۾ ۱۰۰۰۰۰۰
 سال يا ۱۰۰۰۰۰۰ سالن جو ويڇو هوندو هو. پڙهڻ ۾
 ڪو چوٿين درجي ۾ نه ڪو ٻئي درجي ۾ نه ڪو
 ٽئين درجي ۾ هوندو هو. هو پاڻ ۾ نهايت پيار سان
 گڏجي ڪيلندا ڪڏندا ۽ پڙهندا هئا.

مرعوم شمس العلماء جي زبان جي ڳالهه آهي ته
 ”شروعاتي تعليم واري زماني ۾ آسماني گردش سبب
 اسانجي ڪتاب جو گذران تمام غريبانو ۾ ويو هو.
 بعضي ڪول ۽ صاف ۽ منهن ڪيڙن پائي ويٺا جي
 عروڙ ٿيندي هئي ۽ پڙهندڙ ڪو سنو بهران يا قميص نه
 هوندي هئي سون، نه والد صاحب اسانکي ڪوئن ۽ شين
 زانا چولا ڍڪاڻو ڪول ۾ هڪليدي هئي. اهي
 چولا ڪوئن جي اندر ان عهدا ۾ لڳندا هئا. ۽ سندس
 پروڙ تي ڪو نه ڪندو هو. نه زانا ۽ والا آهن يا مردانه.
 ان وقت ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰
 ڀائر روز ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰ ۾ ۱۰۰۰۰۰۰
 پڙهندا هئا سون.

مناجات

اهل مهر مان بهمجي اسان تي ڪا مائي ڪر
 ڏسهن پر آهيون ڪمراه، نون ڪا رهنمائي ڪر
 ذڪن سورن سندا ڏولا سنا نئون هٿ مهر ساري
 سڪن ڪي ٿا سڪون ساري خوشي ۽ دل ڪشائي ڪر
 اسانجا ڪم عبت اوندا وٺائن پاپ پر واري
 وسيلو ڪو ٻيو ڪولهي دستر سان نون رهاڻي ڪر
 رلي ٿيا هيون اصل آنا رڃن جي رات ڪئن گذري
 رسائج روز روشن ڪي نمائن تي نوائي ڪر
 ڪيو فتنن اسان مائي، ڪر ماڻا ڪڍياسين سڀ
 جهڙن جهڙن ڪڪر ڪارا صلح جي ڪا صفائي ڪر
 اٿئون ڇو طرف ڇوڌاري بلائون آفتون اوڏيون
 ڏڪيو دشمن ڏڪارن ٿا ٿڙي ن ڪي نوائي ڪر
 عذاب ۽ درد بيماريون جلائن جان ڪي جهوري
 ولهن جا ويڄ راهر ٿي صحت ڏي ۽ شفائي ڪر
 ڪهٽ ۽ ڪوڙ کان پاسو وٺائج بهر مان موٽي،
 ڪڍي قلبون ڪڇائڻ ڪي سڀت ڏي ۽ سچائي ڪر
 لنگهائج پيچرا پهرين رلياسين رات ڪاريءَ پر
 رسج موڙهن سندا رهبر سباجها ڪا سهائي ڪر
 اسانجو تو بيان ڪرلهي وسيلو ڪو خداوند
 امون ٿا تو اسان سالين! مدد ڏي ۽ رسائي ڪر
 (سوداءِ تمام مناجات پهرين)

اُهوڏئي ڏاڏا ڏاڏي جي ڀاڱي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪوشش ڪئي
 جا سوال اڳواپاڻ سڃاڻي ٿي. ٻار عالم، اخلاق ۽ فضيلت،
 فطرت ٿيڻ، ۽ اهو ڪراچي ۾ رهڻ وارا ٿيا. ۽ سڀني ڪم
 ٿيڻ، وڌيڪ ڪم ۾ ميرزا عالم دنيا ۾ ڪم ڪندڙ ٿيڻ جي
 انٽنسٽي ڪي ڪم جو انداز ڪرڻ ٿيڻ ۽ وفات ٿيڻ
 (۱۸۹۵) فرسٽ اسسٽنٽ ٿيڻ ٿيڻ ۽ ٿيڻ ٿيڻ
 انسپيڪٽر ضلع ڪراچي جو هو.

ميرزا صادق علي بيگ، ايلفنسٽن ڪاليج جو گريجوئيٽ
 هو. ساري سنڌ ۾ پهريون پهريون مسلمان ٿيڻ
 ٿي. اي امتحان پاس ڪيو، ميرزا صادق علي بيگ هو.
 پيدائش وٺڻ وقت هو حيدرآباد ضلع جو ٿيڻ ٿيڻ
 ايلفنسٽن انسپيڪٽر هو. ايڪٽ وڌيڪ ٿيڻ ٿيڻ
 ۱۹۱۲ع ۾ وفات ڪيائين.

ميرزا علي قلي بيگ مئٽرڪ امتحان پاس ڪيل هو
 ۽ وفات وقت فرسٽ اسسٽنٽ ٿيڻ ٿيڻ
 انسپيڪٽر ضلع ڪراچي جو هو.

ميرزا جعفر قلي بيگ بمبئي جي گرانٽ ميڊيڪل
 ڪاليج جو ايل. ايم. ايس امتحان پاس ڪري وٺڻ
 وٺڻ، جي لنڊن ۾ آيم. آر. سي. ۽ ايل. ٿيڻ ٿيڻ
 ايم. آر. سي. ايس امتحان پاس ڪيائين. آيم. ايس
 امتحان ۾ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ
 مگر بدن جي تور ڪهڙ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ
 امتحان جو سرٽيفڪيٽ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ ٿيڻ

سيدآباد هاء سڪول جي اسڪولن ۾ ڪرڻ تي آيو.
 مرزا صادق علي بيگ به ساڻي ۽ ٿاڏي ۽ ٻر ڪراچي ۽ مان
 مرزا سيدآباد تي آيو، تنهنڪي خيال ٿيو ته ڪنهن
 سيمين تي وجهه ملي، ته فلتن صاحب سان ملان ۽
 نوڪريءَ لاءِ عرض احوال ڪريانس. ٿاڏي عڏهن
 هڪ ساهي سيمين تي اچي پيئي، تڏهن مرزا صادق علي
 بيگ اچي فلتن صاحب سان مليو. فلتن صاحب سمجهو
 ته مرزا غلام رضا بيگ ڪراچي هاءِ سڪول مان منهنجي
 اجازت ڌاران ڳوٺ (سيدآباد) وڃي ٿو ۽ مون کي
 هت اطلاع ڪرڻ لاءِ آيو آهي، سو ڏاڍو گرم ٿي مرزا
 صادق علي بيگ کي چوڻ لڳو ته تون منهنجي اجازت
 ڌاران هاءِ سڪول مان نڪتين؟ فلتن صاحب اهڙو
 آبي ويو، جو مرزا صادق علي بيگ کي ڳالهائڻ تي نه
 ڏني. آخر مرزا صاحب ٺهر سان سمجهائين ته اهو نوهان
 جو زبردست مرزا غلام رضا بيگ منهنجو وڏو ڀاءُ آهي
 ۽ هو پنهنجيءَ ديوتيءَ تي آهي. اسين ٻئي ڀائر شڪل
 سمجهت ۾ هڪ جهڙا آهيون، تنهن ڪري صاحب بهادر
 جن پليا آهن. اتي صاحب بهادر آيو ۽ پنهنجي اناڪائيءَ
 تي اڻروقت پسيهائي ظاهر ڪيائين. مرزا صادق علي بيگ
 جي دل اهڙي لرش ٿي پيئي، جو صاحب بهادر کي
 نوڪري بابت ڪجهه به نه چيائين، بلڪه چوڻ جو
 ارادو ٿي لاهي ڇڏيائين.
 مان صاحب عڏهن سيدآباد جي گورنمينٽ هاءِ

دل ۾ آيو، تنهن ڪري سندس دل ۾ پڻ ڀاڙو ڪوڙو ٿيو.
 سندس ڀاڙو ٿيو ته اهو ڪوڙو ڀاڙو ڪوڙو ٿيو ۽ سندس
 دل ۾ آيو، هو ڀاڙو ۽ ساڳئي شاعري ۾ ڪوڙو ٿيو.
 هو ڀاڙو ۽ مهور ٿي ڏانهن ٿي ڪوڙو ٿيو ۽ هو ڪوڙو ٿيو.
 آهي، ٿيو ڪوڙو ٿي سگهي ٿو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 سندس هو ڀاڙو ۽ ساڳئي ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 همدست ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 نه منهنجي سڪول ۾ هڪڙو عجيب ننڍڙو شاعر ٿيو.
 آهي، سراجو (مرزا قليچ بيگ ڏي اشارو ڪري
 هيءُ آهي، انهن چئي مرزا صاحب جا به ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 شعر جي وٽس هٿ ٿيو سي صاحب بهادر کي ڏيکارڻ ٿيو.
 ٿيو صاحب پاڻ به علم ادب جو عالم هو، سو حضرت ٿيو.
 پڻجي مرزا صاحب کي هيٺ مٿي چٽائي ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 آخر صاحب بهادر مرزا قليچ بيگ کي ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 ڏيئي هڪڙي خلاصي ڪلاس ۾ وهايو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 ڪو به ٿيو شعر ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 پاڻ سامهون ڪلاس ۾ ويهي ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 مرزا قليچ بيگ ڪلاس ۾ ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 بهادر جي هٿ ۾ ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 رهيو، صاحب بهادر ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 به ڏيئون ٿيو مرزا صاحب جي ذهني ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.
 ٿيو. شاگرد ٿيو جي حالت ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو ٿيو.

۱. ڀڳائي هو دستو تائين اسان کي
 ڪريون سال توبه جي ٽيڙيون ٿياري
 مدد ڏي اسان کي بيادا ٻرون ٻيا
 سڃاڻها سدائين سڪون اٿي سڙاي
 آهنون غير واقف لڪو سولھون سائي
 اڳيان پهچرا ٻيا مٿان رات ڪاري
 سدا علم جو شوق ڏي ٿون اسان کي
 سنواري سيڪارج هنر سڀ هزاري
 الاهي اسان فتح هر باب ۾ ڏي
 ڪر آسان مشڪل ڏکي بار باري
 خداوند تنهنجي اڳيان سڀ امون ٿا
 دل و جان سان توبه ڪري زار زاري
 نوٽ:- مرزا صاحب مزموم جايل ”سوداء غام“
 جي هڪڙي ڪتاب ۾ ٻڌايو واريون ٻه مصرعون
 پنهنجي هٿ سان هين طرح درست ڪيون آهن:-
 امي نواڳيان چئي قليچ اي خداوندا
 ڪريون دل سان توبه ڏوئي زار زاري
 (سوداء غام مداحات چوڻين)

ميرزا قليچ بيگ صاحب باغن مهسا کن پرنس
 ٽيچري ڪري سنه ۱۸۷۲ع ۾ مئٽرڪ امتحان پاس ڪيو
 ۽ سنه ۱۸۷۳ع ۾ امپي ۽ جي ايلفيسٽن ڪاليج ۾ اي-اي
 جي تعليم وڃي وٺڻ شروع ڪيائين.

مرزا حیدر ت هو دانشستن کالیج ۾ پاریسی ۽ عربی
 لرویسو هو، جنهن کان گورنمنٽ مالڪم صاحب جي
 انگريزي ۾ لکيل ”تاريخ ايران“ جا ٻه وڏا جلد
 اڏسي ۽ ۾ ترجمو ڪرائي ڇاپايا هئا، انهن جي سفارش
 سان ميرزا قليچ بيگ اتي به تعليم وليمي پاریسی
 پڙهڻ لاءِ پگهار سان ”فيلو“ مقرر ٿيو.

ايلفسٽن کالیج جي بچاري ۽ واري امتحان ۾
 ميرزا صاحب ٺاپاس ٿي ٻيو. پير و مل مهرچند صاحب
 هڪڙي ۽ مخزن ۾ لکيو آهي، ته مرزا صاحب حسابي
 ڪم ۾ ٺاپاس ٿيو هو، پر مرزا مدوچهر بيگ صاحب
 کان معلوم ٿيو آهي، ته ”مرزا صاحب پاریسی جي پير
 ۾ ٺاپاس ٿيو هو، سو هن ڪري جو پاریسی پير جي
 خوابن ۾ مرزا صاحب عربي لفظ تمام گهڻا ۽ گهرا ڪم
 آندا هئا. انهن تي: ”متحن هن وقت ڪرڻ سان کيس
 ٺاپاس ڪيو ته ”تو کي پاریسی ۽ ۾ امتحان ڏيڻو هو، نه
 عربي ۾“.

مرزا صاحب سنه ۱۸۷۶ع ۾ بمبئي ڇڏي سنڌ ۾ آيو.

(۵) روزگار ۽ جواني

بي. اي امتحان ۾ ٺاپاس ٿي اچڻ کان پوءِ ڪجهه
 وقت مرزا صاحب بيروزگار رهيو. الهی ۽ بيروزگاري
 واري وقت ۾ جديشل امتحان جي تياري ڪري اهو
 امتحان پاس ڪيائين، جنهن کان پوءِ هڪدم مختيار ڪاري
 جو عهدو مليس ۽ پوءِ ٻيئي ڪليڪٽر ٿيو.

مختيار ڪار - توڙي ڏسي ڪلهه ڪنوع جي ڪم
 مرزا صاحب سندن جا جدا جدا دعائون ڪههيو. نه رڳو
 جدا جدا دعائون پر سندن جا آسپاس وارا طبعي نظارا جهڙوڪ
 ٿر جون پٿرون، لاڙ جا ڪلرانا پوٽا ۽ ڀاڙيون، ڪوئستان
 جا جابلو ميدان، ڪيرٿر، ڪرو ۽ ٻي جبل جون چوٽيون
 ۽ غار، نين جا وهڪرا، برقياريءَ جا نظارا ۽ فقيرانا
 آستان شاعراڻي نظر سان ڏٺائين. انهن سڀن هڪڙي
 پاسي مرزا صاحب کي سندن جي جدا جدا قومن جي
 حال چال ۽ ريتين رسمن جي ڪشادي واقفيت ۽
 پروڙ، ٻئي پاسي سندس شاعراڻي طبيعت کي چڱي
 تيزي بخشي. اهي سڀ اثر ۽ فائدا ميرزا صاحب
 پنهنجي نظر ۽ لکڻ جي تصنيفات ۾ کولي کولي بيان
 ڪيا آهن.

سندن ۾ جتي جتي ميرزا صاحب مختيار ڪار يا
 ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رهيو، اتي سندس اڀي رڳو عدالت
 قانون جي پابندي ۽ خدا ترسيءَ جون ڳالهون اهڙيون
 مشهور آهن، جيڪن پيڙهين تائين ماڻهن کان نه وسرنديون
 جڏهن جڏهن سندس ڪورٽ ۾ اهڙا جوابدار پيش
 ٿيندا هئا، جي سندس خالڪي جا ڀاءُ ۽ اهلڪاات موجب
 بي ڏوهه هوندا هئا، مگر مخالف درجي هونديءَ سبب
 ان تي شاهد پريو شاهدون ڏيو ويندا هئا، تڏهن فتويٰ
 ڏيڻ وقت اڪيبن مان آب هاريو، جوابدار کي قانون
 موجب سزا ڏيو جڏهنڪري هو، ڪيترن ئي اهڙن

خواندازن ني انتويل م ڏنڊ وجهندو هو، ڏاڏو ڏنڊ
 پنهنجي هٿ تون اڀو ڏيڏو هو. جون حڪارن کي
 ۽ ڏاڏا کي ۽ جون نصيحتون ۽ عام ماڻهن کي (مانداري)
 ۽ صالح سانڌ جون هدايتون ڏيڏو هو. اوڪري ۽ هي
 ساري عرصي ۾ ڪڏهن به رشوت سان پنهنجا هٿ
 پليٽ نه ڪيائين. ميرزا صاحب پنهنجي ڪلام ۾
 ڪري هنڌ چوي ٿو:-

غزل

ذلي جوهر اڀاء اندر پنهنجي

پنهنجو تون فائدو ٻين کي ڏي

ٻهٽ روهي ۽ جو ٿي، نڪو ڪر ڪا

من ٻيو ماس ۽ هڏي ۽ ٿي وهي

ڪر تون پيڙن کي پاڻ جهڙو چڱو

فيض پهچائي ۽ بلايون ڪري

ڏس نه سچ ڪئن نه چنڊ ڪاري کي

اور پنهنجو ڏيئي ٿو چمڪائي

ٻي ٻيو گس ڦاٽي ٿي نه نڪو

لاڪهين شيء کي تون چڏين نه وڃي.

(ديوان قليچ غزل ۴۱۹)

جڏهن ۽ رهه اماڻو تون سڀ خلق سان فلاح

وڪ شرم ڪو، سٿاء ڪڏهن ڪئن ملڻ کي

(ديوان قليچ غزل ۴۴۰ مان)

ٿو، جوالِيءَ جي وقت ۾ مرزا صاحب نهايت
 خبرداري ۽ پاڪ بازيءَ سان وقت گذاريو. رستي
 هاندي جهڪڙهن ڪا ڌارين زال سامهون ايندي
 ڏسندو هو، ته اکيون هيٺ ڪري هليو ويندو هو.
 پر چيڪڙهن ڪا سهوليت ساريندو هو، ته رستو
 مٿي هليو ويندو هو. پنهنجي ڪلام ۾ هڪڙي هنڌ
 چوي ٿو:-

يون سڀ لڏون لفسالي شل ٻن
 نه ڏي حرص ۽ هوس کي جاءِ تون من
 ڏيکيو پنهنجن اکين کي دوستو ائين
 خدا جو حڪم قرآني ڪر ٻوڪن
 تان وا آه، هن ابصار هم ات
 چٽا سي ڪنڌ جهڪايو وات ۾ جن
 زنا ڪن ٿا، گهڻو ماڻهو اکين سان
 نه عضوي خاص سان ٿا ايترو ڪن
 زنا جي ڪن اکيون تان شاه جئن چو
 ”ڪڍي ڪانگن کي ڏي تارا منجهان نٿن“
 دل ۽ عضوا جي سهالين
 تمام ۾ سي حورن سان وهن

(ديوان قليچ غزل ۲۱۶)

مرزا صاحب جڏهن ڪڪڙ جو مختيارڪار ٿي
 ويو، تڏهن جيئن سر نرس چيس، ”هان ڏسجي ته
 ڪن ٿا پنهنجي ڪري قائم رکي سگهو. مرزا صاحب

ڪڪڙ ۾ پنهنجي اوڪري جو وقت گذاري جڏهن
اتان بدلي آيو، تڏهن ان بابت هڪڙو پارسي قصيدو
فاهيانين جنهن ۾ چوي ٿو:-

مرا ڪوائف ڪڪڙ چون يادمي آيد
دلر چون خنده گل شاد شادمي آيد
ميان پيشه و صبرا چ. خوابتر شهر پست
درون شهر به خوش آب و يادمي آيد
ر ز عام و خاص بگوشم رسيد کابن شهر پست
ڪزان بد رهم فسق و فسادمي آيد
ولي بتجربه بگويم که اندران دلهاست
که لائق نظر و اعتماد مي آيد
ر شنيده ام که همين است مالک مها
هرالک رفت درا و بد نهادمي آيد
ر ولي بخالق ارض و سما مراست قسم
که پاک رفت دلر پاک زاد مي آيد
قلمچ چونک شدي صاف دل محبت کيش
ز عرف عرف آو بسوء و دادمي آيد
(سوداء خام قصيدو ۱۷)

يعني:- ”مون کي جڏهن ڪڪڙ شهر جون ڪيفيتون
ياد پيون آيون، تڏهن پنهنجي دل خوشيءَ کان
گل وانگر ٽري ٿي. جهنگ ۽ ٻولي جي وچ ۾ هڪڙو
-هيو شهر آهي، جنهنجي آب و هوا به وڻندڙ آهي

عام خاص ماڻهن کان اچڻ پيو ٿو ته هوس، نه هي
 (ڪڪڙ) اهـ و شهر آهي، جنهن ۾ سڀ قسم جون
 ڪرايون ۽ بگاڙا پٽڙا ٿين ٿا، پر آڻ آزمودي سان
 جتي سگهان ٿو، نه انهي شهر ۾ اهڙا به انسان آهن،
 جي هر طرح زيارت ڪرڻ جا لائق ۽ اعتبار جوڳا آهن.
 مون ٻڌو هو، نه هي اهو ملڪ آهي جنهن کي مها جو
 ملڪ ڪري سڏين ٿا. جيڪو هن ملڪ ۾ آهي ٿو،
 سو هتان ڪري پڇيو وڃي ٿو، پر آڻ زمين ۽ آسمان
 جي ٻهڙا ڪندڙ مالڪ جو قسم کڻي ٿو ٻڌو. ڪريان،
 نه جهڙي اچي ۽ دل سان منجهس ويس،
 اهڙي اچي دل سان منجهس. اٽس
 نڪتس. اي قلمچ، تون اچي دل وارو محبت وٺيندڙ
 آهين، تنهن ڪري نهنجي هر هڪ گشتي مان محبت
 جو سواد پيو اچي.

پوءِ حواليءَ ۾ به ميرزا صاحب کي بازاری حسن ۽
 ۽ ان جي خريدارن جي حال تي افسوس ۽ نفرت هوندي
 هئي، پنهنجي ڪلام ۾ هڪڙي هنڌ فرمائي ٿو:-

جتي حسن اي پرده بازاری آهي
 اتي عشق ڪيئن چاه مان اٿي چاهي
 ٿئي شمع فالوس ۾ جلوه افروز
 اچن ان تي پروانا هر طرفان ڪاهي
 اصل ٿوري ٿوري، جو باغ ۾ ٿل
 سو افسوس بازار ۾ ان جو ٿاهي

سڏان جي عاشق ۽ معشوق اڃا
 جهلائي اهيڪي ڏسي هونداهي
 ڏسن جي ڪٿي هلندي ڪا لاز واري
 مڃون موڙي سر تي رکن پٽڪو ڏاهي
 ڪري سيند سروي سان جا لاز ڏيرو
 هڻي الڪي لٽ لڇڙي ۾ وجهجي ڏاهي
 سڄو عشق ۽ حسن معدوم اڃا ٿيا
 قليچ آه سڄ چيو مولڪي هڪڙي ڏاهي
 (ديوان قليچ غزل ۳۹۰)

ميرزا قليچ بيگ صاحب جڏهن شڪار پور ۾
 مختيارڪار هو تڏهن ديلوي ڊپارٽمينٽ وارن
 صاحبوڪن سان سندس گهڻو له وڇڙ ٿيو. اتي هڪڙي
 نورپشن چوڪريءَ ۽ ميرزا صاحب جي وچ ۾ صافدليءَ
 واري محبت پيدا ٿي ويئي. ٻنهي چئن جي برقي
 ٿي ته اسين ٻاهر شادي ڪريون. چوڪريءَ جي پيءُ
 لاهور واري وڏي ٻادريءَ کان اجازت گهري ته
 چوڪريءَ کي هڪڙي مسلمان جوان سان شادي ڪرڻ
 ڏجي يا نه؟ ٻادري لکي موڪليو ته هي مسلمان
 مسلمان جوان ڪرستان ٿيڻ قبول نه ڪري آستان
 چوڪريءَ کي سائنس شادي ڪرڻ جي اجازت ڏيئي
 ٿئي سگهجي. ميرزا صاحب، جڏهنچي (پ. ۲۰) اسلام

جو اثر مضبوطيءَ سان سمايل هو، تنهن ڪرستان ٽٽڻ
 کان انڪار ڪيو ۽ ان پوريشن جو ڪريءَ سان شادي
 ڪرڻ جي پهرائي ڇڏي ڏنائين.

ميرزا صاحب پنهنجي همعري ماري نظر يا نثر جي
 تصنيفات ۾ ڪٿي به ڪنهن مذهب جي عقيدتي تي
 لکڻ چيني لکڻي آهي، پر عيسائي مذهب جي عقيدتي جي
 برخلاف هڪڙو نظر لکيو اٿس، جو پاڻهجي ٿو، ته ان
 وقت جو ٺاهيل اٿس، جنهن وقت کيس پوروسنڀڻ
 جو ڪريءَ جي طرفان عيسائي ٽٽڻ جي آڇ ٿي هئي
 اهو نظر هيءَ آهي:-

مثنوي

ٿي به آهن ۽ هڪ به آهر خدا
 ان طرح پڻ چون نصارا ٿا
 آه عيسيٰ خدا، پير پي آه
 يا خبر آه، ٿي خبر پي آه
 ٻي ۽ ٻت اصل کان آهن موجود
 ڪنهن ٻڌي ڳالھ، اهڙي ڪا پي سوڌ
 اها تشايف آه، مدجھ، توحيد
 عدل انسان جي کان آه بعد
 ائين چئون لا اله الا الله
 هو چون ٿا مسيح ابن الله
 ائين چئون ان کي لا شريڪ له
 ان چون ٿي شريڪ ان کي هڙ

آسین چئون لڙ بلد ولڙ بولد
 هر ڏين بي ۽ ٻن جو ٺهڪي وڌ
 راه ڪهڙو عالمو هي آهي!
 مذهب آهي ڪ مسخري آهي؟
 ٻارو منصف ٿيو ۽ فرق ڏسو
 اهل اسلام ۽ لصارن جو
 (سوداءِ حارم نظم سنڌي نمبر ۱۱۷)

مرزا صاحب نيتيهن ورهن جي عمر ٽالهن ڇڙهو
 ۽ ڪنوار رهيو هو، نه ۽ پنهنجي چال تي ڪو داغ لڳا
 نه ڏٺائين. الهی ۽ پاڪجاري ۽ پرهيزگاري جو آل اهو
 مليس، جو سندس قوت مردانگي پڇاڙي ۽ ٽالهن ٽالهر
 هئي. پيري ۾ به هو گویا جوان هو ۽ چوهتر ورهن
 جي ڄمار ۾ به اولادي ٿيندو رهيو.

(۶) شادي ۽ اولاد

(الف) پهرين شادي:- ميرزا عليچ بيگ صاحب
 سال ۱۸۸۸ع ۾ مرحوم سردار محمد يعقوب صاحب جي
 هميشه سان شادي ڪئي. سندن هي اهلي جهڙي
 علم ۽ عقل ۾ اڪابر هئي، لهڙي ٺهر ۽ فضيلت ۾ مرزا
 صاحب جو پنهنجي اهلي سان امام گهڙو قرب هوندو
 هو. ميرزا قادر بيگ ۽ ميرزا اعتر بيگ ٻئي فرزند
 ميرزا صاحب کي الهی ۽ گهر مان ٿيا. پندرهين ورهن
 کانپوءِ ۱۹۰۳ع ۾ الهی ۽ اهلي جي وفات ڪري ميرزا صاحب ۽

صدمون بهتو. هي پارسي نظر بروقت نيار ڪري
پٿر تي اڪرائي انهيءَ اهليءَ جي تربت تي هٿايائين جو
اڄ تائين لڳو پيو آهي:-

آن مونس و همدم که تا پا نروده سال
در صحبت او راحت دل مي افزود
درسي و سه سالگي برفت از برمن
از هجرش روز روشنم گشت مڪبود
خانه بشکست و هم تن و جانم سوخت
گر تا دم مرگ شود کنم گريه به سود
بادرد و لادست بههادت برسيد
آمد اجلش بصورت طاعون زود
غره زهه محرم و شنبه روز
بوده که از اين دار فنا نقل نمود
از سال وفات او نمودم چون سوال
هائف اجواب گفتم ذي عصمت بود

۱۳۲۲ هـ

(سوداء خام پارسي نظر لمبر ۱۰)

يعني:- ”اهو دل گهريو ساڻي، جنهنجي صحبت ۾
پندرهن ورهه دل نهايت خوش گذاريو، سو ٽيڙهين
ورهن جي ڄمار ۾ مون کان هاپو ويو، جنهنجي جدائيءَ ۾
چٽو ٿيڻهن به منهنجي لاءِ اولڏاه رات آهي. منهنجو
گهر پڇي پيو ۽ سندس جسم ۽ جان جلي وئي آهي.
آءٌ پنهنجي مرڻ تائين پيو روج پاڙو ڪندس، نه به

ڪي ڪمن ورنڊم. وڻر جي حالت ۾ هوءَ شهادت
 ڪي بيهي. بليگ جي صورت ۾ اجل اچي مٿس ڪڙڪيو
 مقرر مهيني جي بهران تاريخ چنڇر جي ڏينهن هن فاني
 دنيا مان ڇالائو ڪيائين. ان جي وفات جي سال
 بابت جڏهن مون سوال ڪيو تڏهن الهامي فرشتي
 مون کي جواب ڏنو، ته ”الح پت واري هئي.“
 نوٽ۔ ”ذي عصمت بود“ جملي جاسپ اکر اڀڄد
 جي حساب موجب انگن جي صورت ۾ آئي جوڙ
 ڪيا، ته انهن جو جوڙ ٿيندو ۱۲۲۲ هجري.
 الهيءَ اهليه سان ميرزا صاحب جي ڪمال قرب
 هجڻ جو ثبوت هي به آهي، جو سندس تربت سان
 لڳو لڳ ميرزا صاحب پنهنجي قبر تيار ڪرائي هئي ۽
 وقت به وقت ڪافي پايوانهي تيار ڪرايل قبر ۾ گهڙي
 پل ويو سمهندو هو. اها تيار ڪرايل قبر هڪڙي
 ڪشادي بهري جي مثال هوندي هئي، جنهن ۾
 هڪڙي دري رکيل هئي. جڏهن ميرزا صاحب انهيءَ
 قبر ۾ گهڙندو هو تڏهن دريءَ کي اندران بند ڪري
 ڇڏيندو هو، ۽ جڏهن ٻاهر اڪرندو هو تڏهن دريءَ
 کي ٻاهران ڪرف ڏيئي ڪڍي پنهنجي ساه سان
 ساليڻدو هو. ميرزا صاحب وفات کان پوءِ به پاڻ کي
 انهيءَ تيار ڪرايل قبر ۾ دفن ڪرايو هو.
 هي شعر به ميرزا صاحب سندس الهيءَ اهليه جي
 محبت ۾ چيو آهي:-

ٿيو مرن بعد به منهن مهر جان روشن ٿيندو
 حسن ٿيندو اهو ساڳيو اهو جوان ٿيندو
 ڏس وٺا، منهنجي مري نوسان ملان اي محبوب
 قبر ٿيندي ئي وطن منهنجو مسڪن منهنجو
 هاءِ تون منهنجي محبت ۾ مري وٺين منار
 دوست دنيا ۾ ڇو هو، نيٺ ٿيو دشمن ٿيندو
 ڏيان سزا پاڻ کي قربان ٿيان اڄ مان نون
 ساه ٺڌرايو ڏيئي من ڪريان درس ٿيندو
 پڻ مرن بعد به همسائو رهين اوسان قليچ
 بلبل آهي سو، لهي اٿس اهي گلشن ٿيندو
 (ديوان قليچ غزل ۲۷۰)

اوت - اول ميرزا صاحب مٿين غزل جي پنجين
 مصرع جو پويون لفظ ”گلزار“ لکيو هو، پوءِ وري
 درست ڪري ”منار“ لکيو اٿس. (مسافر)
(ب) بي شادي :- انهيءَ اهليه محترم جي وفات
 کان پوءِ ميرزا صاحب اوڻيه ورهه وري به چڙهو گذاريو
 ۽ بي شادي ڪرڻ جي مرضي ڪانه هيس ۽ پر ٻائون
 ۽ عزازن جي زور رکڻ لئي پنهنجي عزازت ۾ ميرزا
 قزلباش بيگ جي لياڻيءَ سان سال ۱۹۲۲ع ۾ شادي ڪيائين
 انهي شادي ڪرڻ بعد هيءُ غوشي ڀريو غزل ٺاهيو هئائين :-
 آئي شادي ئي غوشي وقت دعا جو آهي
 مون کي محبوب مليو شڪر خدا جو آهي .
 هاءِ افسوس! آءُ ڪي سال رهيس خاد غراب

نه هليو وس جو اهو سکر مضا جو آهي .
 پر ڪيو حال ئي منهنجي نه سکر لک ڪري .
 مليو ولس مولڪي جو اهل و ما جو آهي .
 نڪ جهنڊجي ڪئي خدا ورت سرت پئي .
 بتلو سو حسن ادب شرم حيا جو آهي .
 دل گهر ٻو دلير دلدار منو من موهندو
 جهنڊو بولڻ ۽ کلڻ ناز ادا جو آهي .
 نيٺ جهنڊجا ٿا ڪري جادو مولڪي ڪن بيمار
 پر چين لنهڊجي پر ٿاير دوا جو آهي .
 هم وطن همدم هم قوم ۽ هم جدس عزيز
 ما هرڻ ماڻوش ۽ ماھ لڻا جو آهي .
 چنڊ چوڏهن جو آهي عمر سندس پٺ چوڏهن
 پير پنجاه جو آ ۽ ڏيک ڦٽا جو آهي .
 ليڪه صحت پر سندس ٿيان وري پيريءَ پر جوان
 خضر کان مون کي مليو جام بڻا جو آهي .
 يا خدا رک اون محبت پر اسان کي سکر
 آسرو لنهڊجي سدا مهر عطا جو آهي .
 رهون هڪ ٻئي سان هميشه اسين عاشق و عاشقي .
 هليون رستو جو سدا صاف صفا جو آهي .
 ڏک نه ڏيکار اهاهي ڪو اسان کي جنگ
 ڏپ محبت کي جدائي مڃي جفا جو آهي .
 ڪر خدايت نه رهون راهه سڏين ئي ٿاير
 گهر چو ٿن ته هي انسان خطا جو آهي .

دين ايمان ڏي ۽ علم عمل ڪر تون نصيب
ان سوا شوق سدا صحت شفا جو آهي.
شڪر حق جو ۽ صفت ان جي سدا ڪر تون قليج
مستحق اصل کان هو حمد ثنا جو آهي.

(ديوان قليج غزل ۳۸۹)

افسوس جو ميرزا صاحب جنجي انهيءَ اهلـيـه
سال کان پوءِ وفات ڪئي. ميرزا همايون بيگ انهيءَ
گهر مان فرزند ٿيو هونءِ انهيءَ اهلـيـه جي وفات کانپوءِ
ميرزا صاحب کي گویا سڀ وسريل سوره نقین سر یاد
اچي پيا. اهلـيـه جي وفات جي ڏک ۽ وحشت جي
تلاطم ثابت ميرزا صاحب به ٿي هارسي نظر ۽ هڪڙو
سنڌي قصيدو لکيو هو. اهي هي آهن:-

(۱) غزل

محب من آن مهر و ش ماهرؤ
که بد خانه من منور ازؤ
مه چارده سال وقت طلوع
از برج حمل آه رفت فرؤ
چون مهمان من بود یک سال و بس
دریغا بدل ماند صد آرزؤ
بگویم چه او صاف آن مولس
لکھو راست گو خوب و زیك خو
گذر کرد در از چگی شد شهید
بخون خود او کرد گویا وضؤ

نه ڀيوسه ٻار ڄمڻ حق يقين
 ڪم من رحمة آلاء لا تقبوا
 همايون پسر زو تعاليٰ بمان
 ڪه ڏاود ازان گل هم رنگ و بُو
 ز درد فراقش دلم گشت چاک
 برباش دوم ڪو ڪو سو بسو
 بگويم ز سال و فانش قليچ
 الاشده بهشت ٻرين جاء او

۱۳۲۶ هجري

(سوداء خام پارسي نظم نمبر ۱۱ [الف])

يعني :- ”اهو سهڻو محبوب، ڇههجي هٿ ڪري
 منهنجو گهر. روشن هو، سو چوڏهن سالو ڇڏ حمل جي
 برج مان اپڙ شرط رينجي ويو. هو مون وٽ فقط
 هڪڙو سال مهمان هئي، تنهن ڪري افسوس! سوين
 دل جون ڳالهون دل ۾ ئي رهجي ويون. انهيءَ
 ساٿيءَ جون آڻ ڪهڙيون وصفون بيان ڪري ڪهڙيون
 ڪريان؟ ان سدا سهڻي سلڇڻي سج ڳالهائيندڙ محبوب
 وير جي حالت ۾ شهادت پائي: گویا پنهجي رت سان
 وضو ساريائين. هڪ اٿر نه خدا تعاليٰ جي مهرباني
 ساڻس شامل آهي، ڇاڪاڻ جو خدا ئي فرمود: آهي،
 نه الله تعاليٰ جي مهرباني مان اميد متان لاهيو. ان
 مان همايون بيگ فرزند شاهي طور رهيو آهي، جنهن

م سندس منهن مهالدا موجود آهن. الهيء اهاڻ جي
 وڙي جي درد منهنجي دل گهائي وڌي آهي ؟
 ان جي لاءِ آءُ گهڻين ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڏوڙي رهيو
 آهيان. اي گليچ انجي وفات جي سال بابت آءُ چوان
 ٿو ته بيشڪ ان جي جاءِ اعليٰ بهشت آهي.
 نوٽ - پوئين سڄي مصرع جي اکرن جي الڳ ڪرڻ
 جوڙ ۱۳۲۶ ٿئي ٿو.

(۲) قطعه

دوش بيد م جالسوز خود
 بود دل من ز فراقش دوريم
 طالب تاراج و فاش بدم
 هائف غيبي بدلم شد مقير
 گفتمش از ماهر خم ده خبر
 گو از من بود چون دور نعيم
 کرد لبم بکنار بگفت
 بل ملڪي بود بفضل ڪريم
 ۱۳۲۶ هـ

باز پير سيد مش اڪيون ڪها است
 منزل و ما واش بڪرم حڪيم
 ديد امن بارخ بشاش گفت
 دو في الله غفور الرحيم

نوٽ - " بل ملڪي اود بفضل ڪريءَ مصرع جي
اڪرن جو جوڙ اجد موجب ۱۳۲۶ ٿئي ٿو، جو هجري
سء آهي. پڇاڙي واري عربي مصرع جي اڪرن جي
جوڙ ۾ " بشاش " لفظ جو رخ يعني " ب " جهڙو
ازگ آهي " ۲ " سو ملائبو، ته ۱۹۰۸ ٿيندو، جو
ع-وي سء آهي :

معنيٰ :- ڪالهه رات پنهنجي دل لٽيندڙ محبوب
جي يادگيري ۾ ۽ ان جي جدائيءَ جي ڏک سببان
منهنجي دل ۾ اڌ ٿي پيئي هئي. ان جي وفات جي
تاريخ لاهط جو خواهشمند هوس، ته الهامي فرشتو
منهنجي دل ۾ اچي وينو. ان فرشتي کي چير، ته
" منهنجي ماهرخ، جا زمين تي بهشت جي حور مثل
هئي، تنهن بابت خبر ڪر. " تنهن تي الهامي فرشتي
مرڪي مون کي اشاري طرح چيو " بلڪ اها ته خدا
نعالليٰ جي فضل سان فرشتو هئي. " وري الهامي
فرشتي کان پڇير، ته " هيئنر ٻلا خدا نعالليٰ جي حڪم
سان ان جي جاءِ ۽ منزل ڪٿي آهي. " الهامي فرشتي
بحوشيءَ پريل منهن سان مون ڏي لهاري هئڻ چيو
" واه! واه! هوءِ ڏ ڀڃيندڙ باجهاري الله نعالليٰ جي
پناه ۾ آهي! "

(۳) قطعه

دوش دلم در غم محبوب خود
فکر سن و سال و فانش نمود

ماده تاريخ اجستر زغوب
 هائشي آمد بي امداد زود
 گشت بديوه بمن او كل نفس
 ذائقة الموت بغير از ودود

۱۹۰۸ع = ۲۰ — ۱۹۲۸

(سروداء خام پارسي نظر ۱۱ (ب)

لوت - "كل نفس ذائقة الموت" جي اکرڻ جي
 الکن جو جوڙ آهي ۱۹۲۸، تنهن مان "ودود" لفظ
 جي اکرڻ جي الکن جو جوڙ بعدن "۲۰" ڪٽ ڪيا
 ته باقي ۱۹۰۸ عيسوي سن ٿيندو.

معني - ڪالهه ذات منهنجي دل پنهنجي محبوب
 جي جدائيءَ جي ڏک ۾ ان جي وفات جي سال ٺاهڻ جو
 ويچار ڪيو. مون روحاني عالم مان وفات جي سال
 جي الڪه وارا لفظ گهريا، ته الهامي فرشتو هڪدم اچي
 منهنجو مدد ڏار ٿيو ۽ ٺهه ٻه چيائين ته خدا تعاليٰ کان
 سواءِ ٻيءَ شيءِ سڀڪنهن شيءِ کي موت جو مزد چڪڙو آهي.

(۴) وٻاعي.

من دوش بخواب ديدم آن غيرت حور
 بومسند زو نشست در عقبه نور

گفتم اي ڪز غم فراقست مردم
 گو سال وصال خویش، گشتا مغفور

۱۳۲۶ هـ.

لوڪ - ”مغشور“ لفظ جو عدد آهي ۱۳۲۶ .
 معنيٰ :- ڪالهه رات اها چور جي حسن کي مات
 ڪندڙ محبوب سڃڻي پر ڏٺيم ته نوراني قسي ۾ سوني
 لخت تي ويٺي هئي . چيو مانس ته ”اي محبوب
 مون کي ڪنهنجي فراق جي غم ماري ڇڏيو آهي . تون
 پنهنجي وفات جو سال نه ٻڌائينس . چيائين ته ”بخشش
 حاصل ٿيل آهي.“

۱- سوڌاني عام فارسي نظر ۱۱ (۵)

(۵) قصيدو.

ڏس تون اي دل جي عجب دور ڏٺا جو آهي
 ابتدا کان ئي هي گهر رنج عنا جو آهي
 ڪڏهن خوشي آه ڪڏهن غم ڪڏهن سک ۽ ڪڏهن ڏک
 مسئلو ڪولس هتي چون ويرا جو آهي
 ڪالهه پرڻو هو جتي اڃ آهي مرڻو ان هنڌ
 رڳو جت ڪالهه هو اڃ هل بکا جو آهي
 ماني شادي جي ٿي پر هيل الهيءَ ساڳئي ڏينهن
 ماني مائو جي! عجب رنگ خدا جو آهي
 جتي پدجاه جو ماڻهو ۽ مري چوڏهن جو
 قصو شايد هي جزا جو ۽ سزا جو آهي .
 ڇا خوشيءَ مان مون لکيو شعر هو هن طرز تي ڪالهه
 اڃ منجهس غلغلو مائو جي صدا جو آهي .
 منهنجو محبوب ورهه مس رهيو مون وٽ مهمان
 دل ۾ افسوس سندس نشو و نما جو آهي .

هاء! سو هڪڙي بلڪ ۾ ڪهو فلڪ مون کان جدا
 درد دل ۾ اهو دليا جي دغا جو آهي.
 سڪا لائي مون ذرو هاء! سندس صحبت مان
 ڏاڍو ڏک کانس ٿيڻ جلد جدا جو آهي.
 ان جو ماري ٿو مون کي واء! وحوڙو هي هي!
 وقت مون لائي هي مصيبت جو بلا جو آهي.
 پر سجهي ٿو نه مون کي عبرت بدن پيو ڪو علاج
 جي دلايو آهي تا رب جي رضا جو آهي
 عيش عشرت به زماني جو آهي خواب خيال
 نچلو وڃ جو آهي يا جهوڻو هوا جو آهي.
 ويندو هر ڪو هتان هيء هيء! ڪو اُهي ڪو نوء
 رستو هي پير جران، شاهه گدا جو آهي.
 ويٺو ساريان ۽ هندجون هاريان سندس ڳڻ ڳائي
 ٿيو مون کي شغل اهو صبح مسا جو آهي.
 ان کي ڳوليان نه لهان هاء! پڇا ڪنهن کان ٻار
 پهتو پيغام فقط آباد صبا جو آهي.
 جان وٺي جسم منجهان جسم ڇڏهن ٿيو اي جان
 ٽڏهن مزو هائڻ جڳڻ ۾ وري ڇا جو آهي؟
 ڪر ڪو احسان اجل مون کي ٿي تنهن سان ملا
 هاڻي مون لاء اهو وعدو وڌا جو آهي.
 رهيو تنهن سان ملڻ جو پيو ڪٿي ڪو امڪان
 آرو هائڻ رڳو روز جزا جو آهي.

پڻ وٺڻ وازو، پرڪ، اميد ۽ ڪو ماڻھو ملڻ
وقت نٿو ٿو، جو هي ڏر خوف رجا جو آهي.

(ٽ) ڏهن شادي ۾ مرزا صاحب عزيزن جي
زور رکڻ تي جلد وري ٽين شادي مرحوم ميرزا
ڪلب علي بيگ جي نياڻيءَ سان ڪئي، جتان اند
فرزند ٿيس. سندس اهو اهليه اڃان حيات آهن، شال
دهندڙن فرزندن کي ٽالي پالي وڌو ڪن ۽ انهن جون
مليون مرادون ڏسن.

مرزا صاحب کي ٽنهي گهرن مان جملي ٻارهن پٽ
۽ ٽي نياڻيون آهن. سڀني کان اعليٰ و فرزند ميرزا اطهريڪ
ميرزا صاحب کي چوهارن ورهين جي ڄمار ۾ سندس
ومات کان فقط ٽي هفتا اڳ ٿوڻ ٿيو هو.

چڙهي رهڻ ۽ پرڻجڻ جي پيٽ

ميرزا صاحب ٻارن بچڻ وارو هو، نه ته پرڻي سان
گڏ چڙهي رهڻ کي به پڊهجي ڪلام ۾ ساراهيو اٿس.
جيئن ته ۾

غزل

پڙها هٿ اسين گذاريوسين ٿي نت آزاد ۽ تنها
نه پڊهجي يا پرالي عي ٿيسين دل ڀڄي ڪا
ٿي غرجيوسين ۽ کاڌوسين ٿي جوڙيوسين ۽ ماڻيوسين
ڏاڍو ڪنهن ٿي نه ڏورايو، نه ڪنهن ٿي ڪڍي پڇا ٿا.
غور ٿي ۽ جي نوڪري هڻي ۽ ٻارهن ڳاڻن جي مشغولي

فراغت سان عبادت ۾، ميسر ڏين، ۽ دنيا
 ۽ دنيايون ڏئي رهياسين خوش آي، خوراڪي ۽ پوشاڪي
 ڪڍي سيدن يون وجهي سرما هنياسين نيل آي سرها
 ڪئي سون نيٺ پوء شادي، خدا ڪئي غلام آبادي
 هٿسون جڳ، کان اڳ بهتر، تياسين هاڻ جڳ جهڙا
 رهياسين خوش ٿي پرتي بعد پڻ گهر جي محبت ۾
 وره ۾ محو هٿاسين، جيسين هڪڙو ٻار ٿيو بعد
 لنگهيا جتن سال ڄاوا ٻار پتي برڪت جهجهي گهر ۾
 وڌيا نهن انتظار ۽ فڪر ڏک ۽ خرچ ۽ سودا
 فراغت ۾ پئي حرڪت عبادت ۾ نيو رخيو
 نمازن منجهه ٻچن ٻارن جا فڪر ۽ غيال شامل ٿيا
 انهي ۾ر جڳ کان بهتر ۽ پوء همسر ۽ پوء ابتر
 حياتي ۽ جي ترقي ۽ نزل ٻڌا اهي درجا
 لڪا آهي پناه شيطان کان هن نفس جي بيم
 ۽ بند آهي شريعت جو، پون مومن انهي ۽ بر ٿا
 سڪن لڳ شڪر ڪن ۽ ڪن ڏکن لڳ صبر ڏيا ۾
 ٽيهن جنس ۾ داخل عشر ۾ شڪر ۽ صبر وارا
 قليپچ آزاد ٿيو ان بعد ۾ سن ڪر ۾ ڇو حافظ
 ”ڪه عشق آسان نمود اول ولي امتداد مشڪلها“

(دنياون قليپچ غزل ۲۹)

فيلاڻي جهنن کي شرف.

مرزا صاحب کي هڪڙي نيري لپاڻي ۾
المت فڪر ٿي پيو. تنهن ٿي هي ڪلام جي پندھجي
دل کي تسلي ڏنائين :-

ڏيئي جيئي ٿي جهنن کي اڄ سو غم کان ٿئي ٿو اڪبار
بت جيئي جهنن کي خوشيءَ کان سو ٿئي باغ و بهار
ٿئي نه جي اولاد جهنن کي ڏيئي غديمت انهيءَ لاءِ
بت جي نا صالح نه موت اچو ڀلو ٿيو منجهه شمار
بت ٿيڻا ڪن خوش ٿا ٿي حياءِ ڏيون ٿي سندھن
پر چڱيون صالح ڏيون طالب پتن کان سمجهه ڀار

فاطمه جهڙي ڇڄي ڏيئي جهنن کي مرهون ڪو نه
نهجي حرڪت جي رهيو ڪو بت نه ان جو يادگار
ان بنان پيو ڪير آهي جو ڪ منجهه عجب ۽ نسب
مهر ڪڏهن پيءُ ٿي ڪري، ماءُ ٿي ڪري ڪڏهن افندي
ان جي عصمت جو پوي جي عڪس آئيني اندر
ڪين لکري منهن ٿان ان جي پياروالي سان غدر
ان جي عفت کان لڳي جي سمج نه ٿو، جو ان جي عڪس
دعوت ٻاڻيءَ ۾ وڌو، ان جو ڪڪر ٿيو پردہ دار
بت پاڙيءَ ۾ س آيو عدا جي ڪرد ٿي ڪا ڦاٽيج
شڪر ڪر هر حال ۾ جهنن کي دلي پروردگار
(ديوان قليچ غزل ۷۷)

د) اولاد لاء اڳتي جي ڳڻتي

سروا صاعڪ ڪي جڏهن هيءَ اچي ڏسڻ تي پهچي ٿو ته منهنجي وصال کان پوءِ هيڏي ساري ڪٿي جو گذران آهي ڪيئن ٿيندو، تڏهن هيءَ ڪلام سندس دل تان اهو ڏسڻ ڪري ڇڏيندو هو:-

غزل

ڪر نه ڳڻتي ماضي مسئلن تي اي دل ٿي مهربان
مثال ٿي رهه ٿا ٿو، رهه دلدار سان اهڙو بهر
جو ڪيئن ٿي بعد منهنجي ڪهڙي وڃندا ڪيئن ڪندا
منهنجا ننڍڙا ڌرتيءَ ۽ منهنجي ڌوڻن ننڍڙيون بٽير
ماءُ ۽ پيءُ ٿيندي، انءَ کي ڪر ڪير، ڪي ياد آئي؟
ڇا ڪو ان لاءِ تن؟ آيو ڪيئن؟ ڪٿي ٿيو مٿس؟
ماءُ پيءُ ٿيندا ڇڏي ويا اوکي ٽولي ڇا ڇڏيون؟
جنهن رکيو لوڪي، انهن کي وڃندو سو قادر ڪير.
ٿي سگهڻي جهڙي سو ڪر تن لاءِ، ڇڏن وٽ ٻلي،
پوءِ توڪل رک خدا ٿي جو آهي رازق رحيم.
ڏي ٻل نالي مرعام ۽ عئل جي، ڇا ٿي سگهڻي،
ڇا سڀڪار ٻڌ صحبت سان ڪر تن کي سليم.
ٿيندي قسمت ۽ لياقت پوءِ انهن کي ايندي ڪر،
قسمت ۽ دولت هدايت هفت رکي پنهنجي ڪير.
اها وڃي پستان مڇا ۽ ٿيا سڄي پيٽون وڃيا،
لاح جو ٿي ڪتر ڪهفي مثال آهن عمير.

تي طبيعت اندر ۽ باهر صحبت ساي قليچ
 تا وچن تنجي اثر کان کي لعي ۽ کي جهي
 (ديوان قليچ غزل ۱۰۷)

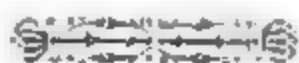

(س) پاڻ ۾ لياقت پيدا ڪرڻ بابت نصيحت

قصيدو

پنهنجو پٽ تي پنهنجي پيءُ جو پٽ نه ٿي
 پيءُ ۽ ڏاڏو جڏن تون پنهنجو پاڻ جي
 اصل توڙي نسل تي تون ڪر نه فخر
 ڪم نه اصل ۽ نسل ايندڙ ڪيڏي
 ڳور پٽ ناهين، ڪٿو يا تون چراخ
 ۽ نه ڳجه، تڏهين ڪر نه سُرڏن تي خوشي
 جو پڙائين مٿ هڏن جي تي تون پاڻ؟
 کي ڳري ويا ۽ کي پڻ ويندا ڳري
 اصل کان شاهين آهن شاهباز
 تون اڏام اپ ڏي نه پٽ تي پو ڪري
 پيءُ ۽ ڏاڏو پنهنجو ڪر پنهنجا عمل
 چڻ عمل پڻ پنهنجو سي اولاد پي
 هلندا پڻ تون انهي ڏانهن هن جهان
 بيا مڃڻي هلندا هن هتي مائت مڙ تي

ٺٺي ٺٺي سڀ قيامت ۾ ڪندا
 وري ات ويندي سڀئي مالئي مٺي
 آڻ ۽ جد ڪر پنهنجو اڀڄڻ ٿي ادا
 وٽ نه ڪا علم ۽ عمل وي بي ٿري
 جئن رکيو نادر ٿي بي ڏاڏو ترار
 نئن لون ڪر همت نه هفت شاهي ملئي
 پنهنجو شجرو جو ڪرين ٺاهي ڊگهو
 ڪاغذي رڻ ڦر نه ڏيندو يا ٿري
 بي ۽ فريدون، لائو خسرو ٿيو نه ٿي؟
 ڪر پڌر پنهنجو گهر ذاتي ڪڍي.
 پڻ نه پئممبر جو پڻ ڪم آو اچي
 لوح جو پٽ ڏس نه آخر ويو هجي.
 ۽ ڪتو جو ڪهف جي اصحاب جو
 ويو شرف ۾ پڻ هتي ان کان وڌي.
 ري عمل حاصل لسب مان ڪين نٿي
 آل پنهنجي کي چيو ٿي امن لي
 اڏهن امت اچي کي آهي ڪهڙو نٿي
 جو پڌالي پنهنجو بي، ڏاڏو وري؟
 فخر اسيمپل ۽ ڪو ڪسي ڦاٽج
 آدميت ۽ شرافت ڪر سهي

(۷) پيدڻن وٺڻ بعد

ميرزا قلمح بيگ صاحب ٽهه سال اوڪري ڪم ۾
بعد ۱۹۱۰ع ۾ پيدڻن وٺڻي. پيدڻن وٺڻ وقت ۲۰
مرست گريد ڏيهرئي ڪامڪر هو، انهدڪري ساڍا
ٽي سو رپيا ماعوار پيدڻن ملندي هيس. ميرزا صاحب
مرحوم اولڙهه ورهه پيدڻن ماڻي. اهي اولڙهه ورهه هن
نظم ۽ شعر جي تصنيفات ڄڻي تعداد ۾ ڪٿي.
حڏهن مختيارڪاري ۽ ڏيهرئي ڪامڪري جهڙن
جوابداري وارن عهدن هلائيندي به ميرزا صاحب ڪي
قلم کي تصنيف ڏاران قرار ڪونه هو، نه پيدڻن وٺڻ
بعد فرصت ۽ فراغت ملڻ ڪري هن ڪٿن ٿهه.
ڪٿي هوندي؟

پيدڻن وٺڻ بعد ميرزا صاحب ڏرڳو پنهنجي تصنيفات
۾ وڌيڪ مشغول رهيو، بلڪ سڌ جا ڪمترائي مصنف
پنهنجا نظم ۽ شعر جا ڪتاب نظر مان ڪڍڻ ۽ ڏسڻن
ڪرڻ لاءِ موڪليندا هوس، سي به ڄڻي ۽ طرح نظر
مان ڪڍندو هو ۽ الهن بابت ضروري ڦيراون گهريلون
دوبرو سمجهائيندو هو يا لکيو موڪليندو هو. اڄڻ
ٻاهران آيلن ڪتابن کان به ميرزا صاحب جي مهر ڪڏهن
وڌي خالي نظر ايندي هئي.

ٽيڪسٽ بڪ ڪميٽيءَ جي ميمبر هجڻ جي عيشيه
۾ ٻين سڀني ميمبرن لاءِ سڄو سولھون هو. موعوده

سڪول ڪيٿان ۾ ميرزا صاحب جي علم جيڪو نالدار
ڪم ڪيو آهي، پنهنجي اسان کي ڇڏي، طرح خبر آهي.
سال ۱۹۱۳ ۽ ۱۹۱۵ع ۾ تعليم کاتي سنڌي لفظن جي
درست صورتحال قائم رکڻ جو جيڪو ڪم ڪيو هو،
پنهن ۾ ميرزا صاحب خاص طرح بهرو ورتو هو.

(الف) شمس العلماء جو لقب

ميرزا صاحب درويش صفت انسان هئڻ جي عيشت
۾ لقب القابن جي برخلاف هو، جنهن نه هڪڙي هنڌ
پنهنجي ڪلام ۾ چوي ٿو:-

قصيدو

دي لقب خوش آئي، لڳي مون کي لقب کان ٿو لقب
مون کان اڪثر ٿا پڇن دوست نه ڄاڻن جو سبب ؟
چوان آئي، اڄ ٿا لقب سڀ کي خوشامد ٿي ملن
ملو جڏهن کي ٿيو بدنام، ويس نام نسب
ليڪنامي ٿي، نه بدنامي، تڏهن بي لقب
دي لقب الڪري آئي، خوش ٿو رهان ٿا، عجب
ان سوا شاهي لقب ڪوڙا، لڳارڻ جهڙا
سڪو ٿا ٿو، جڏهن ۾ اڪو معيبل مطلب
ڄا ڪيو سڪو لقب، جي نه ڪو انعام ملو
ملي حلفت، ٻي يا زور، هجي ۾ هڪڙو سبب
”خان صاحب“ ۽ ”بهادر“ ۾ نه خاني نه حمت
”هند جو آءِ ستارو“ به فقط لالچ لب

جنهنڪي سرڪار سڏي شوق مان "نفس الامانا"
 سو جهرو انهيءَ لاءِ ڪو، انهيءَ لاءِ ڪو علم وادع
 ان پڙهيل "آراڻ" آهي ۽ اهو "نائب" ۽ نائب
 سو "سردار" طمعدار ۽ "سر" نام طلب
 آهي "سي-آء-اي" سياهي ۽ "او-بي-اي" آء
 عرف عالي ٿيا ملي جا، جو پاڙهي مڪتب
 نانءِ شيدائيءَ جو ۽ ڪافور رکن ٿا ۽ عڪس
 سڏجي "سيزر" ڪٿو ۽ پنگي به "مهتر" اغلب
 ٿيو لش شاه جو سڀني کان وڏو دنيا ۾
 خلق تنهنڪي ڏٺو سو، پوءِ عجم هون ٿي يا عرب
 خان سو پڻ، سو بهادر، سو ستارو، سو سج
 خلق جنهنڪي سڏي اٿن، جنهن تي ٿئي راضي رڻ
 بادشاهه آهي بلاشڪ هتي عقي جو پاڇو
 ۽ خدا جو سو خلفو ۽ چي مشرق مغرب
 ره. وفادار انهيءَ سان ۽ نه ڪر فتدو فساد
 خلق سان ره سئون گهر ٿن جو ٻار روز شب
 خلق جي سڏي زبان آهي لغارو عقي ۽
 چئن چون ٿن ٿئي هوئي خواه عوشي خواه لعب
 ڏئي عزت ٿو خدا، پڻ ڏئي دل ۽ خدا
 سمجهه هو فضل سندس، -مجهه- ٿون هي اچو عصب
 شجر هر حال ۾ ڪر لوڪي لقب هو ۽ هو
 آروء سان جي مرين ۽ چين، چڱو اي مشرب

پهرين ڏاڏا مڙس، ۽ ٻيو مڙس ٿي ڏاڏا مڙس
 ”ڏاڏا آڏا“ پڙه، منهنجو اهو ٿيو مذهب
 (ديوان قليچ قصيدو ۴۲)

گوردميت ميرزا صاحب کي پيشن کان پوءِ اواڻشاد
 صلح ۾ پنج سو ايڪڙ زمين، ٻڌان مالڪاڻي اڳيئي عطا
 ڪئي هئي، جنهن تي هينئر سندس عمال اڻڻال جو
 خاص طرح گذر آهي. سنه ۱۹۲۴ع ۾ گوردميت ميرزا
 صاحب کي ”شمس العلماء“ جو لقب ڏنو. ٻيو رڳو
 لقب، پر خلعت يعني سرويءَ ۾ عنايت ٿيس.
 شمس العلماء جي لقب ملڻ کان پوءِ ميرزا صاحب
 هينئون شعر لاهيو هو:-

ملو اڄ مولڪي لقب هند جو ”شمس العلماء“
 فيصرو هند جو تمغو يا ٻلو اڳ ٿيو عطا
 شڪر اول ڪريان حق جو، آهي عزت جنهن هڪ
 ڪريان سرڪار جي پوءِ شڪرگزار آءُ ادا
 دوستن جو مڃان اعسان، جي ٿيا بخشو کان
 ڏي جن مولڪي مبارڪ، چئي خط مون ڏي لکيا
 پورو پيشن ۾ ايسر وڏا ڪي ٿيا تن مان
 ڪي مسلمان ۽ هندو ڪي ٻين قومن جا
 پر چوان سچ ۾ آءُ اهڙي لقب جو لائق
 عزت آهي چڱي، پر آءُ لقب تي معنيٰ

دين جي علم جا عالما ۽ علما آهن
 تو رڪان علم آءِ جو ڪم ٿو اچي منجهه. دنيا
 خادم العلماء لقب منهنجو ٺهي، جي سو ڏهن
 فخر سمجهان اهو ۽ آهي عقيدت به اها
 سڌ به شعر چيو مون ۽ لکيا مون به ڪتاب
 چئو مصنف جي وڏو مولڪي هتي، آه، روا
 ماڻهو ڄاڻن جي اهو ڪم ۽ راضي به رهن
 قدر داني ٿي اها خلق جي ۽ فضل خدا
 وڏ نه گهرجي مولڪي ۽ فخر وڏو آهي اهو
 آءِ جيان جيسين رهان خوش ۽ ڪريان شڪر خدا
 ٿو دعا خير جي سهڻي ڪري دل سان قلبي
 شال عزت رهي دنيا به ۽ اٺ منجهه، عقلي
 (ديوان قلمي غزل ۶)

وفات

ميرزا صاحب تاريخ بهرين اپريل ۱۹۲۹ع هالن جي
 مخدوم صاحب جي سڏائڻ تي اوڏهن وڃڻ وارا هو ان
 موٽي اچڻ شرط گردي جو سور ۽ اموليا ٿيس. الهه
 نموليا جي ٽڪليف واري بهاريءَ ۾ به نماز نه ڇڏ
 سميت ادا ڪندو رهيو. بهي نه سگهڻ جي حالت ۾
 ويهي نماز پڙهندو هو.

ڊاڪٽر شيخ نور محمد عهڊر آباد واري جو علاج
 خيالمن ۽ خدا تعاليٰ جي مهرباني سان شفا ياب ٿيو.

جڏهن جڏهن ميرزا صاحب کي ڪا بيماري
جي اڪليف ٿيندي هئي، تڏهن ڊاڪٽر شيخ
نور محمد جو علاج ڪندو هو. ميرزا صاحب پنهنجي
وفات کان هڪ مهينو اڳ هڪڙي پارسي قطعي ۾ ڊاڪٽر
شيخ نور محمد جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:-

قطعه

نور محمد ي چو شده باعث جهان
وابست. حشر هم بظهور محمد است
فردا شفاعت است بطلب محمد ي
حالا شفا بحواله به نور محمد است
(سوداء خام حصه دوم دستخط)

معدي :- ”جڏهن حضرت محمد ڪريم (عليه الصلوة
والسلام) جن جو نور دنيا جي پيدا ٿيڻ جو سبب آهي،
تڏهن قيامت جو مدار به حضرت جن علم جي موجودگي
تي آهي. قيامت جي ٿيڻ تڏهن حضرت محمد ڪريم
(علي الله تعاليٰ عليه وسلم) جن جي لوازش سان
چونڪارو ٿيو آهي ۽ همت اسان جي اندر رهي ڊاڪٽر
شيخ نور محمد جي عوالي آهي.“

ميرزا صاحب کي گري جو سور ۱۹۲۸ع ۾ شروع
ٿيو هو، جنهن ۾ پنهنجي روزنامي (ڊائريءَ) ۾ لکي
ٿو ته تاريخ ۱۹ - آگسٽ ۱۹۲۸ع ۾ جڏهن آءٌ بمبئي

و پوءِ هوس ۽ لڏهن انت مولڪي گردي جو سور ٻوڙ هو،
جنهن امام گهڻي تڪليف ڏني هئي.
- ميرزا صاحب کي دل جو ضعف به پيدائڻ وٺڻ کان
پوءِ شروع ٿيو هو. ڏاڪٽر هميشه صلاح ڏيندا هئس ته
گهڻي وهڪ ۽ لڪڻ پڙهڻ جو ڪم نه ڪريو ۽ پر ميرزا
صاحب کي مات ڪري ويهي وقت گذارڻ امام ڏکيو
لڳندو هو، تنهنڪري دل جي ضعف جي پروا ڪانه
ڪندو هو ۽ پڇاڙيءَ تائين لڪڻ پڙهڻ جي ڪم کي
لڳو رهيو.

تاريخ ۱ جولاءِ ۱۹۱۹ع شام جو ٻيبي زيب النساء
(مخفي) جي حياتي ۽ انجي ڪلام بابت ڪتاب اڌ
کان زياده لکي ڇيهه ڪيائين ۽ وري قلم هٿ نه
نه ڪيائين.

تاريخ ۲ جولاءِ ۱۹۲۹ع صبح جو فجر نماز پڙهڻ ۽
قرآن شريف جي دور ڪرڻ کان پوءِ گهر جي اڻڻ ۾
پسار پي ڪيائين ۽ پنهنجو پئينون شعر وري وري
پي پڙهيائين :-

ڪافي (سر قلمگم)

سڀ سمر پنهنجو سنهار

ات مسافر ڪر تماري

۱- ڏک ۽ سک هن دار فاني جو چيو ٿن ڏينهن چار

ساڪن سمجهي سڃي ڏها آهي ٺاهاندار

تي وڃي ڏورن ۾ ساري

۲- ڇوڪرو جو ڏسڻ وڌو ۽ ڏسڻ ٻڌڻ ۾ ڏي ڏٺاڻا

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

لي اٿڻ ۾ انتظار ٿي

۳- ڇوڪرن آڌار ۾ ڇوڪرو ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ٿار ڪٿي ڇاڪاڻ ته ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

۴- ڇوڪرو ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڪاڌي ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

۵- ڇوڪرو ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

۶- ڇوڪرو ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن ڏيڏهن

۲ تاريخ سڄو ڏينهن دل جي بار ۽ مونجهه جي
شڪايت پي ڪيائين. رات جو سوء هڻي نماز پڙهڻ بعد
ستري تي ستو ۽ زبان سان ذڪر پي ڪيائين. سندس
اهليه کي پڇا ڳاڻا جو ڪوبه جواب نه ڏنائين، تنهن
ڪري ان پنهنجن عزيزن کي سڏ ڪيو. ميرزا صاحب
جا هٿ، پائتيا، نياڻيون ۽ ناني سڀ اچي وٽس گڏ
ٿيا. پاڻ ۳ جولاءِ ۱۹۲۹ع رات جو ۱۱ بجي پنهنجي
اجي چادر ۽ زون ۾ نالائي سڙيون سڙو ٿي سمهي رهيو
۽ سندس روح جو ڀرڻ بهي ٻئي ڀرڻ ۾ ڀري وڃي
پنهنجي ڏيھ بهتو. انا لله ۽ الله اعلم.

ميرزا صاحب پيشن وٽ سان پوءِ اولهه سال حيات
هو، پر سال سال بدو ۽ وڌيڪ عي تاريخ ٻارسيءَ ۾
ٺاهيو ڇڏيندو هو. ڪنهن سال ۾ نه به ٿي ٿي لظم
پنهنجي وڻات جي تاريخ بابت لکندو هو. اهي ڪل
چوويهه کن لظم آهن، جي سڀ ميرزا صاحب هڪڙي
چوڙيءَ ۾ لکيا آهن، جنهنجو نالو رکيو اٿس ”ذڪر
الموت“ يعني موت جي يادگيري. اها چوڙي اڃا
ان ڇاپيل آهي.

انهن لظمن مان پريون پريون لظم جو ۱۹۲۹ع ۾ ٺاهيو
هئائين، سو هي آهي :-

پر بس قلمچ رغبت هستي
بگذاشته اين جهان فاني

عمرش هفتا دوشش شده چو
 رفت بغير شد آجهالي
 او بهر فروغ خلق مي زبست
 ميگرد اين سعي از حوالي
 از هائف خواست دردم نزع
 تاريخ يرالي خود نشالي
 او داد جواب با بشارت
 گفتا که چراغ زندگالي

۱۳۴۶ هجري

معني :- قلمح هن فالي دليا کي فتر کري آخرت
 ڏي هلق جي تيار ڪئي. جڏهن ان جي عمر ۷۶
 ورهه ٿي تڏهن آخرت ڏي روانو ٿيو ۽ هن جهان جو
 رهاڪو ٿيو. هو فطرت جي خدمت لاءِ پي جيترو
 رهيو ۽ حواليءَ کان وٺي ان جي ڪوشش هيس. وفات
 وقت الهامي فرشتي کان پنهنجي وفات جي تاريخ جو
 نشان پتو پڇيائين. ان مبارڪون ڏيئي جواب ڏنو ته
 ”تون نه جيئن جي واسطي روشن ڏبو آهين“.

چراغ زندگاني جي اکرن جي عددن جو جوڙو
 آهي ۱۳۴۶ھ. تنهنڪري ٻوئين مصرع جي پي معنيٰ
 هي ٿيندي ته ”پنهنجي وفات جو سال آهي ۱۳۴۶ھ.“
 ميرزا صاحب پنهنجي وفات کان گهڻو وقت اڳ
 پنهنجي ملڪيت بابت وصيت نامو تيار ڪري ڇڏيو
 هو ۽ ننڍڙن ٻارن جي ملڪيت سنڀالڻ لاءِ ٽرسٽي به
 مقرر ڪري ڇڏيا هئائين ۽ ٽرسٽ بورڊ جو صدر پنهين

جي وڏي بائي ميرزا مورو ۽ ٻيڪ صاحب کي ٺهرايو
هٽائين. سندس وفات کان پوءِ ٽهڙهي گذرڻ بعد انهن
وصيت نامي موجب اڳين ٻن گهرن مان ٿيل ٻڌن ۽ نساڻن
کي سندن عطا ورهائي ڏنائون باقي پوئين گهر ۽
ٿيل اولاد جي ملڪيت گڏيل رکيائون.

(۸) ميرزا صاحب جو مذهب

ميرزا صاحب مر عور پنهنجي مذهب بابت هڪڙي
هنڌ هٿن ٿو چوي :-

گهڻا پڇن ٿا مون کان ته ٺهڙو ۽ ٻيڪ صاحب؟
تون سڀني آهين ڪنهن به صوفي يا مذهبي؟
ٺهڙو ۽ ٻيڪ صاحب مسلمان آهين يا ڪافر؟
لکين ڪتاب ٿو ڪئين مذهبن جا تون يڪسر!
لکين سبق مٿي اسلام ۽ قرآن حديث،
۽ مختلف ٻيا مضمون پاڪ ٿو ٿي خبيث.
الجيل پڻ لکيئي نوري ۽ ٿيا سافي بي،
فلسف، هند ڪو مذهب بهائي ۽ زهري.
لکيئي ڪتاب سني لاءِ ڪي شيعن جي لاءِ،
ٿيو ڪفر دين گڏيل مذهب اي مر ڪب هاءِ!
هين ٿو سڀ سان تون هڪجهڙو رس ڏکين سڀ سان
طرف وٺين ٿي، لافارمان نه ٿين طرف ڪنهن کان،
ٻڌاءِ سچ رهين اندر ٻاهر ٿو هڪجهڙو؟
يا آهين هڪڙو اندر ۽ ٻيڪ آهين ٻيو؟

ڏٺان جواب الهڪي آءُ هيءُ منجهان آواز:-
 ”اي دوستدارو! عليڪم سلام والاڪرام.
 آءُ پهرين آهيان سڀن جهڙو هڪ بني آدم
 سڀئي ماڻهو ٿيا پائر الهيءَ ڪري باهم.
 اڪائي، دھري ۽ عيسائي ۽ يهودي پڻ
 ۽ فرقا ٻيا گهڻا اسلامي ۽ هندوي پڻ
 جي سچ آهي سڀ. هڪ ماءُ پيءُ جو ٿيا اولاد
 نه ڀائي ٿي مٿن فرض حق ۽ ارشاد.
 الهيءَ کان پوءِ رڪان سڀني سان صحبت ۽ محبت
 ڏئي ۽ جا ٻالها لبين سڀني ٿيا امت.
 الهيءَ کان پوءِ امت آهيان محمد جي
 ٿياسين دين جا پائر شيعا سني سڀئي.
 الهيءَ ڪري ٿيو سارو جهان هڪڙو ڪٽنب
 ڪنهن سان وڃر رڪن سمجهان آءُ عظيم تو ڏٺ.
 محبت آءُ تو رڪان سڀ سان درجي وار مگر
 ڪي ويجهه ڪي ٻري ٿئي چئن ٽي ماڻهيءَ جي پو.
 دهان سڀ سان سڌون ۽ رڪان سڀن سان رس
 راجاڀان ڪنهن جي نه دل جهڙو ٻاهر ٿو وس.
 وري اچيو ٿي، ”يا تهڏجو مذهب و مشرب؟“
 چوان ٿو آءُ ”اهي منهنجو صلاح ڪل مطلب.“
 الهيءَ ڪري آءُ مسلمان آهيان ڪافر پي
 نفاق ۽ نه تعصب رڪان مذدب ٿي.

لوڪريءَ ۾ ماستر، مختيارڪار ۽ ڊپٽي
 آءِ ايس آءِ پمشنر محمد ڪنان آءِ ايس
 زير بالادست ۽ حاڪم ايس، مڪرم پٽ
 ايس مرزا ۽ مزور، آغا ايس بدو ايس.
 پٽ ايس شاعر، مصنف، غزل گو ۽ خوش نويس
 نيز رو لهرار ۾ لهرار ۾ گولگو ايس.

مختلف وقت ۽ زماني جا ڏاڏا مون دلڪ دلڪ
 پٽ بهاري ۽ خزاني پٽي ڏسي ڏاڏو ايس.
 نجر با ڏک سک جا حاصل ڪيا مون هر ڪنهن حال
 وقت هڪ خوش دل ايس پٽي وقت آزدو ايس
 ڪافر ۽ مؤمن ايس، آءِ ايس سني ايس
 ۽ هنر پٽ ڪي سکي ۽ واپو ايس.

گر چه دنيا بي وفا ٿي آهيان خوش قسمت ڏاڏي
 شڪر الله جو تير پٽ حاشم ٿي، آخر سو ايس.
 ميرزا صاحب، مرحوم مذهب بابا پنهجي عقيد
 ۽ رايائين نظم ۾ تمام اچي ۽ دل سان بيان ڪيا آهن
 جدجي روح يا وڌيڪ سمجهاڻي جي گهڻي ضرورت
 ڪانهي.

ميرزا صاحب مرحوم چاني چم کان پنهنجي زال
 شريف پٽي لهرار ۽ م ابا عشري مذهب جو هو ۽
 انهيءَ مذهب جي خاص عقيدن تي لوڙ ٽالين قاد
 رهندو آهي. مگر عام طرح عمن ابا عشري شيعا اصحاب

سڳورن کي ليرا ڪرڻ (گھٽ وڌ ٺاهائڻ) باوجود
 مريض سمجهندا آهن، جنهن جو بلڪل نه ڪندو هو.
 ميرزا صاحب جي وفات کان فقط هڪ ڏينهن اڳ
 يعني تاريخ ۲ جولاءِ ۱۹۲۹ع تي سندس ڪن عزيزن،
 جي ۱۵ اڏا عشري شيعا آهن، شيعه مذهب جو ڪو
 رڻو عالم سڳورو گهرايو هو. انهيءَ عالم جي وعظ واري
 مجلس ۾ ميرزا صاحب کي وٺي ويا هئا. انهيءَ مجلس
 ۾ اهي ڪي سڳورن ئي ليرا ٿيندي ڏسي شڪار مجلس
 مان اٿي اڪين مان لڙڪ هاري ڏيڏو ڳوڙ آيو ۽ ڪيسنائين
 ئي رٿائين. ان وقت ڪيتري ئي ڏهاڙي ۾ پنهني
 روڻ جو سبب نه ٻڌايائين. گهڻي ڏار کان پوءِ چيائين
 ته ”اڄ اهي سڳورن جي تاب ۾ ليرا پئي ٿي جا
 منهنجي ڪنن ٻڌي ورتي ۽ دل کي صدمو پيئو.“
 ”عشود ال آلي“ نالي هڪڙو ڪتاب ميرزا صاحب
 عربيءَ مان ترجمو ڪيو آهي، جو اڃا دستخط آهي.
 ان ۾ اهل بيت جي قولن ۽ نصيحتن سان گڏ امتيادن
 سڳورن جا قول ۽ نصيحتون به نهايت اڪثريت ۽ عب
 سان لکيون اٿس.

مذهب باب ميرزا صاحب جي صاحب ڪمال روش
 ۽ صاف بالنديءَ جي مددگار ٿي اوزار سندس ڪن
 ڪلامن ۽ دستور العمل جي آڌار تي اسس ٿيل سان
 چئي سگهون ٿا ته ميرزا صاحب جو سچو رڳو ۽ آخرين
 مذهب ”تصوف يا عشق الٰهي“ هو.

تصوف يا عشق الٰهي،

اچي دنيا ۾ عشق ليو اڻ وارو،

ظاهري باطني سندس اطوارو،

وحدت آلي وڌائين ڪثرت ۾،

جس ۾ جان ڪيو اچي اظهار.

(ديوان قليچ غزل ۱۰۰ مان)

عشق ري جي روح ڪو وسندو هتان

ٿيندو بي شڪ حق اڳيان سو شرمسار

(ديوان قليچ غزل ۱۰۱ مان)

پنهنجي اندر ۾ عشق الٰهي جي موجودگيءَ سان

السان کي ڪنهن به مذهب يا فرقي جي رسمن واپس

جي پابندي ڪندي ڪوبه عيب لڳائون آهي،

ڇاڪاڻ ته عشق الٰهي آهي روح ۽ رب جو تعلق برقرار

۽ الٰهي تعلق کي مضبوط رکڻ لاءِ بيقرار رهڻ، جنهن

جي ڪوبه مذهب يا فرقو مدد نٿو ڪري. عشق

الٰهي ئي انساني زندگيءَ لاءِ منزل واصل آهي.

عشق الٰهي اهو اندر جو سوچو آهي، جنهن جي

موجودگيءَ ۾ بهائي ۽ اڪيائيءَ جو اوت سفا اڇو

وڃي ۽ انسان کي هر هڪ انسان ۾ اهو پاهي هو

ڪهڙي به طريقي يا لباس ۾ هجي، اهو ساڳيو رب

جو متلاشي (ڳولاڻو) روح سمايل نظر اچي ٿو، جو هو

ٻاڻهسي ٿو. ميرزا صاحب مرحوم پنهنجي هڪڙي ڪلام ۾

فرمائي ٿو:-

مگر اندر نور نهجي ڪيو اظهار
 تو بيان ٻيو اچي ٿو منجهه ديدار
 روشني سڄي جي هڪ هزارين گهر
 تو ڪري اختلاف ڏو ڏيوار
 ٿيو عدد اصل هڪ ڳڻڻ ۾ فقط
 پر ٿئي سو شمار ۾ ٿو هزار
 بهر هڪ آه مختلف مڙجون
 سمجهي سونئي، لنگهي جو لهر يون ٻار
 هڪ شراب آه جو ڪري ٿو مس
 لهر هڪ مختلف ٿيا آثار
 هڪڙو دليا ۾ ٿو رهي لالڪو
 ٻئي جو سينگار جيو ۽ دستار
 هڪڙو مسجد ۾ ٿو پاڙهي نسيم
 ٻيو مڙهي ۽ ويهي ٻاڪي زلار
 مختلف صور آون جڏهن ڏسجن
 لڏهن نظر ۾ اچن سڀئي اغيار
 پر حقيقت جي ڪندين ٿون نظر
 نه ٿو ٻيو نه غير ڪو، ڏي ٻار
 جاءِ گفتار جي نه آه ڦاٽيڻ
 آهي ڪهه جو هي عجب اسرار

(ديران قليچ غزل ۹۸)

ٻئي هنڌ ميرزا صاحب پنهنجي ڪلام ۾ هين طرح
 فرمائي ٿو:-

۱. من سر مناور آهي چڪر هي عيان
 سپڻو آهي ڪمال ۾ بڪسان
 جهڪي مذهب چون ٿا ٻاهتر
 عشق ٿا ڳولين سڀ هرستش سان
 فرق سالڪ ۽ مذهبن ۾ ڏهن
 ڪفر اسلام وڌ نه هڪ ٻئي کان
 آهي ايمان ۾ لڪل نٿ ڪفر
 آهي ايمان ڪفر ۾ پنهنجا

ڪافر آهي ڌڪاري عفر ڪي جو
 مشرڪ آهي، رکي جو لڄ ايمان
 چڙهيو چوڻي ۽ لي سچ نه صحرا ۾
 پاڇو ڪم ٿيو، رهيو نه ان جو نشان
 مڙلي بود ۽ نه ود آهي هتي
 بود حق آهي ۽ نمود جهان
 هڪڙو وحدت ٿيو ۽ ٻيو ڪثرت
 شوق هڪ مان ۽ ذوق اچي ٻئي مان
 آخر اول ۾، اول آخر ۾
 ٿيو عيان ۾ لھان، لھان ۾ عھان
 عقل لڪر ۽ قياس چئي ٿو قليچ
 نه سڃاڻي خدا، خدا ڏاران

(ديوان قلاچ غزل ۱۹۱)

جن فقيرن جي صحبت مان ميرزا صاحب مرحوم
کي اندر جو سوچهر و حاصل ٿيو ۽ بهائي ۽ بهائوي
دور ٿي، تن بابت پاڻ مرحوم هنن لکيو ۽ چوي :

سوي جي، خير شر گڏايو تن

جن نه شهر ۽ شڪر گڏايو تن

جيڪي عاشق ٿيا سڃا سالڪ

سهر ۾ بهر لڙ گڏايو تن

رات ۽ ڏينهن جو ڪي ڀانون فرق

آئي شمس ۽ قمر گڏايو تن

ڪيائون هم رنگ عاشق ۽ معشوق

جن نه سڀ سهر ڏر گڏايو تن

سڀ پڙهيون علم ظاهر ۽ باطن

لکندي زير ۽ زير گڏايو تن

ڪو جي راضي ٿيا همراڻ

جو عالي ۽ عهر گڏايو تن

ڳالهون تن جون ٻڌيون و ڪهڙيون قليج

پئي ٿاري ۽ لڙ گڏايو تن

(ديوان قليج غزل ۱۸۲)

(الف) عشق حقيقي

قرآن شريف ۾ چوي ٿي انسان جو زبان رب

تعالٰي جي جوڙ يعني فطرت يا سرشتي ۽ ڏي ڪايل

آهي ۽ ٽاڪيد سان سمجهائيل آهي ته رب تعاليٰ اها

جوڙ انسان جي سڪهه ۽ والديءَ لاءِ بدائتي آهي. انهي
 انسان جي جسماني جوڙ ڏي ڏيان ڇڪايل آهي. نه
 ڪٿي آسمان، سمنڊ، پيد ۽ تارن جي جهڪمڪ ڏي،
 ڪٿي مختلف هوائن ۽ برساتي ستالن ڏي، نه ڪٿي
 وڻن ٻوٽن ۽ گلن ڦلن ڏي، ڪٿي جبلن جي جنسار
 ڏي، نه ڪٿي سمنڊن جي لهرين ڏي، ڪٿي ٻڪرين
 جي بي اٽڪ اڏامڻ ڏي، نه ڪٿي چوپان چالورن جي
 بناوٽ ۽ ڪارآمدِيءَ ڏي.

انهيءَ جوڙ ۽ نظارن ڏي ڏيان ڇڪايل جو مقصد
 هي آهي، ته انسان انهيءَ جوڙ تي ويچار ڪرڻ سان
 رب تعاليٰ جي پاڪ هستي کي مڃي ان جو پيار ۽ احسان
 محسوس ڪري ۽ پنهنجي دل ان مالڪ سان اهڙي
 ملائي جو پي ڪابه فاني شيءِ الڪي روڪي نه سگهي.
 انسان پنهنجي آسپاس جيڪي قدرتي نظارا ۽ جنسار
 ڏسي ٿو، سي ڇا آهن؟ صرف چوي ٿو، ته اهو
 سڀ محبوب حقيقي جي لائالائيءَ جو نچلو پڪڙيل
 آهي. انهيءَ حسن تي مست ۽ محو رهڻ ۽ انهيءَ سونهن
 جي وسيلي سهڻي سائينءَ کي هٿ ڪرڻ لاءِ ئي ارادو
 رهڻ سو آهي عشق الاهي يا عشق حقيقي.

ميرزا صاحب مرحوم پنهنجي ڪلام ۾ به مائيتو:

هر جڳهه جالي آهي جلوه اوالي لهندڙي
 هر طرف دوست آهي ديدہ ڪشائي لهندڙي

دري ذري ۽ رهي تنهنجو ظهور و ظاهر
 آهي مدجه، ارض سما صاف صفائي تنهنجي
 هر گهڙيءَ جڳهه تي يقين تنهنجو ابر ٿيو احسان
 هر ڪنهن تي ٿي رهي لت پلائي تنهنجي
 حسن تنهنجو آهي عالم ۾ ايمان جت ڪت
 پئي نظر لورجان لروار خدائي تنهنجي
 خلق جي خير ۾ مشغول سدا ره نون قليچ
 من ڪڏهن ڪا ٿئي مقبول ڪمائي تنهنجي
 (ديوان قليچ غزل ۳۷۹)

(ب) عشق مجازي

محبوب حقيقي جي لائائي حسن جو جيڪو اچلو
 فطرت ۾ پکڙيل آهي، انساني حسن به ان جو هڪڙو
 جزو آهي. لصور انساني حسن جي ۾ سمنش الهيءَ لاءِ
 جائز رکي آهي، نه نقش ڏسي نقش جو عشق دل ۾
 جاءِ گزين ڪجي ۽ پرائين جائز نه آهي، نه نفساني خواهش
 جي پورائيءَ لاءِ هڏي ۽ چر تي موهجي ويٺو گهرجي.
 بلبل شيراز شيخ سندي (عليه الرحمة) فرمائي ٿو:-

چنان فتد بر حسن صورت نگار

که با حسن صورت ندارد کار

ندادند صاحبان دل بيوست

وگر ابلهي داد بي مغز و گوست

(نومستان باب سوم)

معنی :- ” اَللّٰہَ لَوکے لُفّاش (خلفندڙ خدا) جی
 عین آبی اھڙا چکن ٿیو وڃن، جو السالی حسن سان
 واسطو ئی لڳا رکن. هو چمڙيءَ جا عاشق ئی نہ رھندا
 آهن، جيڪڏھن ڪو مورڪ چمڙيءَ ئی دل ٽواريو ويھو
 رھي ٿو، نہ اھو بي سمجھ ۽ ڊور آھي.“
 مھرا صاحب مرحوم فرمائي ٿو:-

دب يا دلا سو ڏي نہ مولڪي هن جهان جو
 واعظ! آءُ واقف آهيان عديف ۽ قران جو
 -اڪثر ٿئي ٿو عشق شروع ھفت مجاز مان
 پوءِ ٿئي وڃي حقيقي جزو جسم جان جو
 (ديوان قليچ غزل ۲۳۷ مان)

(۲)

عشق مولڪي ڏي چڱي تعليم
 حسن کي آءُ ڏيان وڏي عظيم
 (ديوان قليچ غزل ۱۷۱ مان)

(۳)

ٿيو عشق جو ساز بي نوالي
 ٿيو وصل الھيءَ جو دست جدائي
 پاڻيءَ ۽ مٽيءَ جو چڏ قصو لون
 اِيءَ آھ ڪھاڻي سڀ ھوائي
 (ديوان قليچ غزل ۳۶۱ مان)

نصوف: م عشق مجازي کي عشق حقيقي جو سزاو
 ليکيندا آهن جئن تہ المجاز قنطرة الحقيقہ پر ادا

آڙهي اُڪري ٻار پوڻ سٿري ڀاڱو نه آهي نه هڻي
صوف سمجهائي ٿو نه مالڪ کي مرشد يا رحمتا جي
ضرورت آهي.

صوف يا عشق الله ۾ فتحياب ٿيڻ لاءِ ٻين
عڪي ضروري ڳالهون آهن، سي هي آهن:-

(۱) نفس مارڻ (۲) سمجھ کي ڪمڻي کان ٻاڪ رکڻ
(۳) فقيرن ۽ درويشن جي صحبت (۴) پاڻ سڃاڻڻ.

ميرزا صاحب مرحوم سڀ کان پهرين جو نه
پوريءَ طرح پابند هو. وس ٻڌندي نه وٺائينس ڪا
نماز قضا ٿيندي هئي ۽ نه روزو روت ٿو ويندو هو.
رمضان شريف جي روزن سان گڏ رجب، شعبان ۽ ٻين
مھينن جا نفعي روزا به رکندي هو. روحاني مجلسن جو
ايڏو ذوق هوندو هوس، جو ڪنڌرائي پيرا شاه پٺائي
عليه الرحمه جي درگاه تي ٿوري درازن جي مجلس
۾ جڏهن فقير روحاني ڪلامن جي موج لڳائيندا هئا،
تڏهن ميرزا صاحب کي وجد ۽ حال اچي ويندو هو.
آڏيءَ رات جو ساز تي روحاني ڪلام پائي پنهنجو
سوز ٽازو ڪرڻ ۽ ڪمڻي ٻائي مالڪ سان معجزو رهڻ به.
ميرزا صاحب مرحوم جو دستور العمل هو. تنهنڪري
اسين حضرت سان چئي سگهون ٿا، ته ميرزا صاحب
مرحوم هڪڙو سچو صوفي ۽ عاشق الله جو هو.
ميرزا صاحب مرحوم جي مذهب جو بحث اسين
سندن هفتين صوفياي ڪلام تي ختم ڪريون ٿا:-

دنيا ۾ دل جو مطلب پورو ٿيو نه ڇا ٿيو؟
 آخر ملي نه جي رب، پيو سڀ هليو نه ڇا ٿيو؟
 مرهت ه بڻي شاهي - لک لشڪر ۽ سپاهي
 ٿيندين عد ڏي راهي - ڇڳه فتح ٿيو نه ڇا ٿيو؟
 ٽئين علم ۾ ي ڪامل - ڪر پڻ عمل کي شامل
 عالم جي ٿيو نه عامل - دفتر لکيو نه ڇا ٿيو؟
 هٿ ڦٽر جو ٿيو نه هٿ زر جو ٿئي زمانو
 هٿ ڪر نون هو خزانو - هي مال ويو نه ڇا ٿيو؟
 دنيا جا سڀ ڦٽ ڪر - وٽ آخرت کي آخر
 سودي ۾ سود اٿر - نقصان پيو نه ڇا ٿيو؟
 سورھ ڏکو ڏيکاري - ويري سڄو وساري
 پنهنجو نه نفس ماري - دشمن دسبو نه ڇا ٿيو؟
 آهي ڦليليچ ار مان، ڪيو شرڪ توکي شيطان
 من جي نه ٿيو مسلمان - ڪامو ٻڙهيو نه ڇا ٿيو؟

(۹) اخلاق ۽ عادتون.

ماءُ ۽ پيءُ جو ادب

ميرزا صاحب مرحوم هڪڙي بياض ۾ ٻان لکي ٿو
 ته ”مولڪي فجر جو ۴ بجه ڌاري اٿڻ جي عادت اندي
 هولدي کان ئي هولدي هئي. صبح جو اٿي هٿ
 منهن ڏوٽي اول ماءُ ۽ پيءُ کي اڇيو پيرين ٻوڏو هوس.
 هو خوش ٿيو مولڪي دعائون ڪندا هئا.“

۱۰۰ ۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱
کلام بر همن او چوي :

مثنوي

ادب ماء ۴ پي جو آهي ضرور
کڇو ڪو نه يارو الهيءَ ۾ تصور
انهن کان بهو ڪو بهتر نه آه
ازدگيءَ ۾ ن جو ڪو همسر نه آه
نه هو عقل يا زور تو ۾ جڏهن
ڪئي پرورش نهنجي ٿي ن ڏهن
رهيو رات ڏانهن نڪي ٿي هيءَ غبال
خدا خوش اسالڇو رکجهو تو نهال
هو تڪليف سڀ ڀاڻ سهندا رهيا
ڏکڻ ۾ نهنجي سار لهندا رهيا
ڏسي توکي ڏک ۾ ٿين هو ڏکي
سکيو توکي ڏسدي ٿين هو سڪي
رکيو ايترو پيار لوسان جنهن
جڳائي رکڻ اوکي راضي نهن
هڪ جهڙي اوکي الين ڪر انا
۱۰ ۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱
خدا آهي فرمايو همن يار يار
مڃي شمر ٿي ماء جو ديدار
رکي خوش هتي جهڪو پي ماء کي
ملي اغ جنت جو نهنڪي هتي
(سoudاء شام سڌي نظر نمبر ۱۳۳)

ڪئي مون تي تو نت نظرداري امان!
 سديءَ لطف مون تي سدا جاري امان!
 مڃان تنهنجا ٿورا عمر ساري امان!
 تيان نونان قربان سو واري امان!
 منهنجي پياري امان! منهنجي پياري امان!
 مونکي ڪير تو پيار مان ٿي پياريو
 ڏيئي لاڏ مان اولي مونکي سمهاريو
 وجهي مونکي پاڪر تو هنج، ۾ وهاريو
 مونکي سڪ ڏئي پاڻ ڏک ۾ گذاريو
 منهنجي پياري امان! منهنجي پياري امان!
 ڪڏهن مونکي ڪج تي ڪٽي تو گهمايو
 ڪڏهن ڏيئي چميون چاد سان سيني لايو
 ڪڏهن قرب مان پڻ هٿن تي ڪڍايو
 ٻڌائي مٿيون ٻوليون مونکي ڪلايو
 منهنجي پياري امان! منهنجي پياري امان!
 جي ٿي مونکي بيماري ۽ بيماري
 ته ڪٽي ۾ تو رات ساري گذاري
 دوائون دعاون ڪيئي بيماري
 ڏئي ۽ دو ڪوئي ڪئي تو مون لاءِ زاري
 منهنجي پياري امان! منهنجي پياري امان!
 مونکي تو هدايت سان هر دم هلايو
 مونکي تو رستو خدا جو بتايو

مولڪي تو ڪنهن کان بيشڪ بچايو
 مولڪي تو آهي آدمي ٻيا نٿا
 منهنجي پياري امان! منهنجي پياري امان!
 (سوداءِ خام لفظ نمبر ۱۵۵)

(ب) ٺهڻاڻي

ميرزا صاحب مرحوم جهڙو عملدار هئڻ هي وقت
 ۾، تهڙو پيشنر هئڻ جي زباني ۾ نهايت ٺهڻاڻي
 گذاريو. هو لفظاڻيءَ جو ٻڌلو هوندو هو؛ ساهوڪار نه
 ساهوڪار پر غريبن سان به ٺهڻو ٿي ٺهڻاڻيندو ۽ هاندو
 هو. پاڻ هڪڙي ڪلام ۾ چوي ٿو، ته والد سرف ٿي
 مولڪي نفس مارڻ ۽ ٺهڻي ٿي مارڻ بابت سمجھ
 ٺلو هو:-

لصيفت پيءُ جي هيءُ هئي مولڪي منظور
 ڪري شل رب ان جو روح مغفور
 چيئين ”مرئون ڪتي جي حڪم ۾ ره
 نه ره پر نفس جي ٿون حڪم ۾ مور
 هجيئي ڪيڙن اندر مر نالڪ ڪارو
 مگر نه نفس پنهنجو پاڻ کان دور
 گهڻو مون آزمايو آهي اٽڪي
 لهن ۽ ولهن چو اهي دستور“
 قلميچ ان ٿي ڪري عمل هر دم
 تو سمجهي پاڻ کي ڪي ڪي کان مامور
 (ديوان قلميچ غزل ۷۶)

نماڻائي ۽ لهنائيءَ بابت مهرزا صاحب جا هٻنمان
 ڳڻتا به ياد رکڻ جهڙا آهن ۽
 غزل.

بزرگ اصل سي، جي نماڻا ۽ لڀ
 وڏي وقت اهي سمجهجن ٿا جي هيچ
 منڊيءَ جو شرف چيچ کي ٿو ملي
 مگر آڱرين ۾ ننڍي آه چيچ
 وڏي ڪيت ڪلرائي کان ٿي پلي
 اها ٽڪري سالر هڪي جهڙي نه
 ڏٺي شه پيادو ڪري مات راند
 ڪري بالڊ طرفين جي بازي زنج
 ننڍو پاڻ کي چاڻ ڪر نياز لب
 سرفرازي حاصل ڪرڻ جي ڦليلچ
 (ديوان قليچ غزل ۶۴ الف)

(۲)

هليو وڃ سنئون ڪين نون موڙ ڪند
 سڌو شرع جو دستو ۽ سهڪو پند
 نون انڌي جان ملتان ٿاين وڃين
 ڇڏين جي هتي نفس پنهنجي جو اند
 ڪتي جان ڳچيءَ ۾ نون وجهه الڪي ڳت
 ادب جي ڪلي سان ڪلي الڪي پند
 پيو مر بهي پوانڪي لاڻي اني
 جي ڏاڙهي، نه مار انڪي ڪت هر ڪو سند

قلبيچ آهي اي واک جتن شاه چئي
 کٽين نون يا هارائين، هيءَ تنهنجو هنڌ
 (ديوان قليچ غزل ۷۲)

(ت) رحمدلي

مهريزا صاحب مرحوم جي طبيعت ننڍي هوندي
 کان نرم ۽ باجهاري هوندي هئي. عام خانداني نارن
 وانگر مدحس شوخي ۽ هوڙهائي اصل کان هوندي
 هئي. جواني ۽ حڪمرانيءَ جي زماني ۾ به هو غريبن
 ۽ مسڪينن تي گهڻو رحم ۽ نرمي ڪندو هو. نه رڳو
 ماڻهن سان رحمدل ۽ نرم دل رهندو هو، پر جانورن تي
 به گهڻو قياس ڪندو هو. جڏهن گهوڙي، گاڏيءَ تي
 چڙهندو هو، تڏهن سندس نوڪر کي محال نه هوندي
 هئي، جو گهوڙي کي روڪري جهيڪ هڻي سگهي.
 پاڻ هڪڙي ڪلام ۾ چوي ٿو:-

هٿوي

رحم تهڙي ٺاهي اي ڪا شيءِ عجيب
 رحم هر انسان کي شل ٿئي نصيب
 رحم ليکي، جي سنائي آهي ڪڪ
 رحم رهي ٿي مهر راني آهي ڪڪ
 رحم پيشه ڪ ڪڪ مڏالي ذات آهي
 رحم هڪڙي برڪتي برسات آهي

جا اچي آب مان پوي ڌوليءَ مٿي
 ٿاڻو ڪر وٺا ٿاڻا سا ٿاڻا ڪر
 ر عمر روشن نور ٿو سونڌس ڪر
 ر عمر مان ٿي ٿاڻو آهي ٿو

ر ڪري جنهن تي ڪري پيئي نهال
 غوش رهن ڏيئڙ ۽ وائڙ پيئي نهال
 ر عمر جهڙي سگهه ڪهڙي پي ڪاڏو موڙ
 ر عمر لڳائي م ڪري سڀ ڏور ڏور
 ر عمر زور آور شاهن لڳي شريف
 اچ کان وٺي ٿو لڳي ٿي لطف
 ر عمر هڪ طاقت ڏيئي آهي سچ
 باد شاهن لڳي وڌائي آهي سچ

ر عمر ان طاقت کان وڌو آهي پر
 جي ڪي ڪا اصل ان جي تي نظر
 ر عمر جي ۽ زور جي بازو ۾ جاء
 ر عمر جي دل ۾ ڪهڙو ڪم ٿي سگهه
 ر عمر جي ٿي ر عمر سان شامل ڪئي
 زور ڏيئي ٿي وڌائي ٿي
 ر عمر آهي هڪ وڏي طاقت
 ر عمر آهي روح جي هڪ طاقت
 ر عمر کي اعليٰ خدا خود ڪيو پسند
 ر عمر کان نالو سندس ٿيو ارچمند

ميرزا صاحب کي نعيدي هوندي اتي مائش کان ملال
 هئي. ٻارن لاءِ صحيح جي دعا ڇمڪا سندس لاهيل
 آهي تنهن ۾ جڏهن ان کي ڏسي وقت ۾، تنهن لوڪن
 ۾ زنجير ۾ لڙي پيشن کان پوءِ هر ڏينهن روز ۾
 جا ڪم ٿايم ٿيل موجب ڪندڙ هو. پيشن وٺڻ کان
 اڳ سندس هڪڙو مقرر ٿيل ٿايم ٿيل هيءُ هو:-
 فجر جو چئين اچين اتي وضو ڪري ڏهه نماز
 پڙهي ذڪر ڪر ڪرڻ ۽ قرآن شريف جو ڏور ڪرڻ.
 ڏور پلي ڪڍي ٿورو ”ايمي“ ڪن هجي، ته به معنيٰ
 سمجهڻ سان ڪرڻ. قرآن شريف جي ڏور کان پوءِ
 ڪو حديث جو ڪتاب يا ٻيو ڪو ديني مسئلن جو
 ڪتاب يا ڪو تصوف جو ڪتاب ويهي پڙهڻ. تنهن
 کان پوءِ ٿورو گهڻو لکڻ جو ڪم ڪري پوءِ فجر نماز
 پڙهڻ. فجر نماز کان پوءِ اخبارون ۽ رواجي ڪتابن کي
 نظر مان ڪڍڻ. تنهن کان پوءِ ڇا به نوڪريءَ ۾ زماني
 جي ڪمن ڪارن کي منهن ڏيڻ. ٻه بهرن جو ماڻهو.
 کائي ٿورو آرام ڪرڻ بعد لکڻ جي ڪم تي ويهڻ مغرب
 نماز تائين لکڻ جي ڪم کي لڳو رهڻ وڃي فقط اڳين
 ۽ وچين نماز پڙهڻ لاءِ اٿڻ. مغرب نماز کان پوءِ ٿوري
 ساهي کڻي سرڪاري ٿال جو ليڪال ڪرڻ. اخبارون
 ۽ ڪتاب پڙهڻ. پوءِ رات جي ماني کائي سونهي نماز
 پڙهي سمهي رهڻ. (از اخبار نور مسلم حيدرآباد سنڌ
 مورخ ۳ مه ۱۹۳۵)

و اینها را در یک جا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا

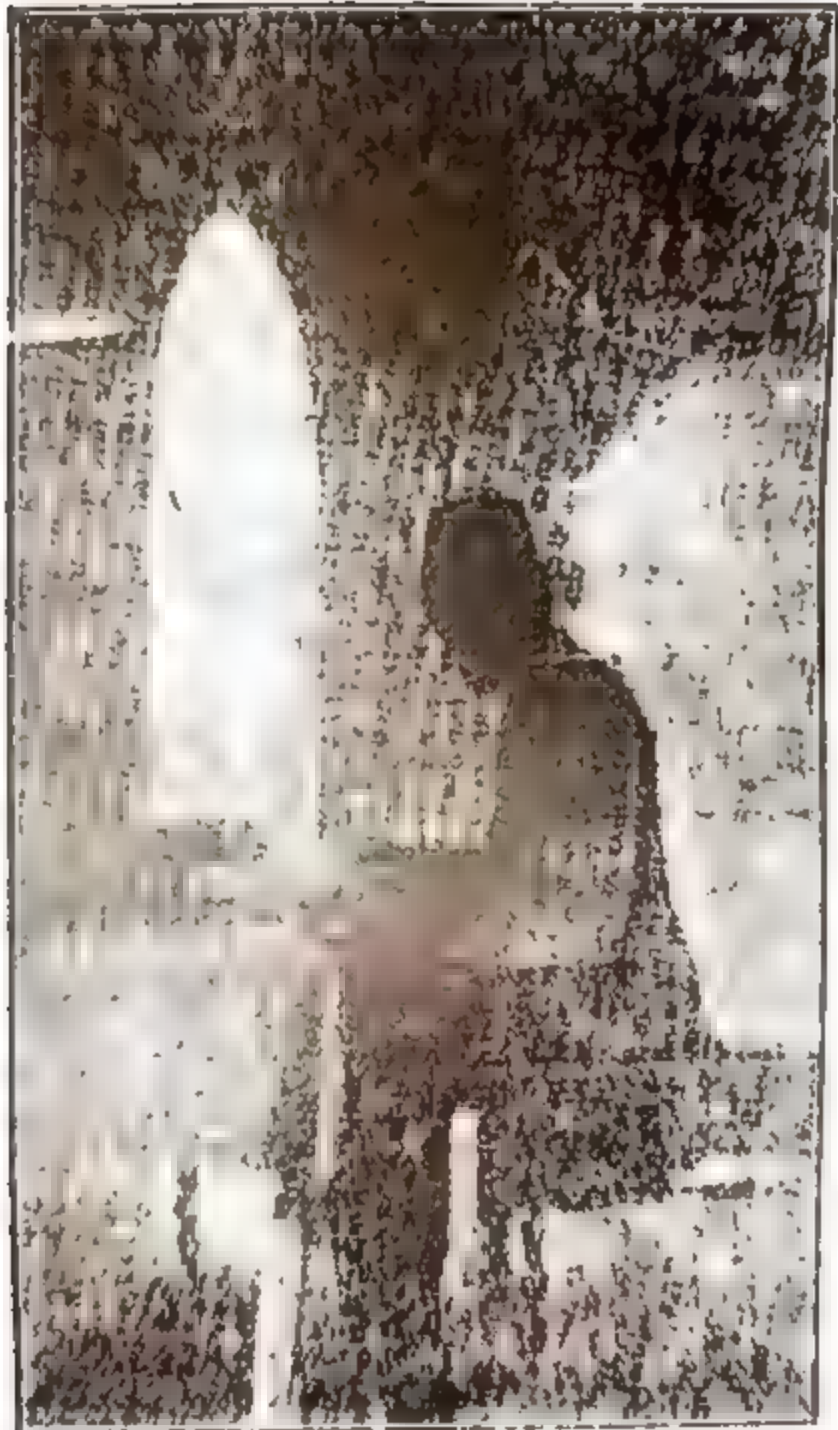
و اینها را در یک جا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا
 که در آنجا جمع کردیم و در آنجا

مڙوم پنهنجي ڪلام ۾ هين ٿو فرمائي ٿو :-
 ناد رک دل ! وڃاء ڪوڏ تون وجهه
 ملتي شايد وري نه اهڙو سجهه
 تون ڇڏهن ڪم پٺيان سو ڪر پورو
 رات ڏانهن خيال ۾ تون ان سان بهه
 قول سان فعل سان تون اڻ رک ياد
 شوق جي باهه ۾ تون ان لئي وجهه
 نيٺ محبت جو اٺ ملتي العام
 جيت سڄي کان ڪندو پڇاڻو جهه
 کل چٽو لاءِ جهل ڪندا تون قليچ
 سڪه گهرين جي نه سهه تون ڏک ۽ ڏجهه
 (ديوان قليچ غزل ۶۲)

(د) جفاڪشي

ميرزا عنايت مر حوم ۾ هڪڙو خاص گن ٿي ٿو ٿو :-
 هو ڇو هو پنهنجي بدن کي سست ۽ آرام طلب نرا
 نه ڏيندو هو. سندس مٿي ڏيکاريل ٿاليم ٿيل ۾ چٽو
 وقت لڳ ٿي ڪم لاءِ ڏيکاريل آهي سو سڀ وقت
 هو گهڻو ڪري بدن نهن ڪري ٿي ويهي لکندو
 هو بار کڻي ڊوڙ پاڻ ۽ وٽ تي چڙهي ڇو گهڻو استعمال
 ڪندو هو. پنهنجي باغچي ۾ گلن جي چڪين جي
 سوه ڪرڻ، چلها ۽ ٻارا صفا ڪرڻ، ڪوڏر جو استعمال
 ڪرڻ اهي سندس دستور العمل هئا.

تنهنڪن سواء ڪنهن وقت هو ڊرامنگ ۽ نقش جو
 ڪم ڪندو هو ۽ ڪنهن وقت واهلو ڪرائي يا ٻيا اوزار
 کڻي ويهي واد ڪو ڪم ڪندو هو.

هڪڙو آسودو امير ماڻهو نه هجڻ کي منهن
 ريت جفاڪشي ۽ ٺٽي هيري سا ڳالهه نهايت اچس
 عوڏي پيئي ۽ ان جي امري بالاسڪ ٿي وئي ۽
 رنگ ۾ رتل لڳي. محبت ۽ جفاڪشي ۽ باهت سرڙا
 صاحب ۾ حور پنهنجي ڪلام ۾ هن ريت چوي ٿو:-

مثنوي

م چو مون کي حياتي خواب آهي
 م پل ڏليا عجب اسباب آهي
 نه ٿيندو قبر ۾ آدم اوطافي
 بدن فاني مگر ٿيو روح باقي
 اسان جو هٿ نه سگهه آهي نه ڏک ڪم
 ترقي ۽ ڪڍي تعميل هر دم
 اسان جو ڪم گهڻو ۽ عمر ٿوري
 اجل ڪاهيو اچي ٻيو زور زوري
 هي ڏنيا جنگ جو هڪ آه ميدان
 نون وڙهه مردن جان ٽهرائي نه ديوان
 وساري ڇڏي نون مستقبل ۽ ماضي
 هميشه حال تي ره ٻار راضي
 سپاڻي جي خوشي ڇڏي ڪالهه جو غم
 خدا ڪر ياد اچي همت سان ڪر ڪم
 ڇڏي جي نامور ويا پنهنجو نالو
 ڪريون تن جان اسين پڻ اچ ڪشالو

ولون مولی جڏهن دستو رالي
جڏهن ڪا پاڻ ٻين لاءِ نشاني
نه من ڪو رهگذر ان ڏي ٺاهي
لنگهي هن رح مڃهان پهچي ڪناري
اٿو يارو ٻڌو تان دل جي همت
ڪريون صبر ۽ صداقت ساڻ مڃمت
(سوداءِ خام سڌي نظم نمبر ۱۰۹)

(ر) بي تعلقي يا ويراڳ

ميرزا صاحب مرحوم انهن درويشن مان هون، جي
دنيا سان تعلق رکندي به بي تعلقي ڏيکارين ۽ واسطيدار
هوندي به غير واسطيدار رهن، ٻوڱي هوندي به سچا
چوڱي ٿي جالين، عئن مشرب سان عبدالڪرام علمه
الرحمة فرمايو آهي به

ههين ڏجي حبيب ڪي، لڳ ڏهن لوڪ
دنيا ۾ رهي بي تعلق رهڻ بابت ميرزا صاحب
مرحوم پنهنجي هڪڙي ڪلام ۾ عئن اوڻي ۾ ۱۰

تون پاڻ کي يار پاڻ ڏي چور
ٿي ڏور ٻين کان تار هين زور
ٻئي نفس مرڻ جي سڌ نه ٿي سڀين
جهڻين به ٿئي ڪو زنده در گور
اڻو خلق ڏي ميل، ميل ۽ مرض
دل ٺهندي جي اک کي سا ڪري ڪور

پڄ خلق کان، چو جو دشت هدير
 او گرگ کان الطرح چٽي گور
 تارڪ ٿي قليچ رڌ، اون ٿنڀا
 هل گوشتي پر چئن ڪ باغ پر موز
 (ديوان قليچ غزل ۸۱)

ميرزا صاحب پنهنجي ٻئي ڪلام ۾ فرمائي ٿو:-

رباعي.

دنيا سان قليچ رڌ، ام اون دل بستو
 دل بستو وڌيڪ جو، سو وڌ دل خستو
 آهن ۱۰ مٿا جي ساهميءَ کي سي ٽس
 هلڪو جو ٿيو آه، سو وڌ برجستو
 (مولين جي ڊبلي پاڻو ٻيو دستخط)

مائنڌاڻي قبرستان ۾ گهڻو وڃڻ ۽ عبرت حاصل ڪري
 هر وقت موت جي يادگيري رکڻ تارڪ سالڪ جو ڪم
 آهي، نه دنيا ۾ گرفتار ٿيل دنيادار جو. ميرزا صاحب
 مرحوم جي قبرستان سان گهڻي رهائش هوندي هئي.
 هو پنهنجي هڪڙي ڪلام ۾ فرمائي ٿو:-

گهڻو آهين گهميو اون شهر احر ۽ باغ ۽ بستان
 هلي ٽس هاڻ اون اي دوست سڏجي ٿو جو قبرستان
 مٿان ڌرتيءَ جي هو عالم ۽ ڌرتيءَ هيٺ هي عالم
 هو هنگامي ۽ هل جو ملڪ ۽ هي ملڪ خاموشان

ءجبت گلشن ۽ هزار آهه هي ٿيا، جي ڪرڻ وڃي
 ڏسڻ هٿ گل شڪست ڪيتر ۽ غنچه بندان

هرارين ڏاڏار ۽ گلبدن ۽ لاز ٻرو وڌا

سمن تر، سيمتن ۽ ياسمين ٻو، راحت ريهان
 گهڙا هٿ داغ لالا جا رکن، خوري جان ٿيا خونن
 گهڙا پامال ٿيا هٿ جي هڏا ختم ۽ ٿاڦر بان

گهڙا گهوت آيا هٿ جن رات گذري هئي ڪئي نادي
 گهڙيون ڪيتر ٻيون جي ٻيو ۽ ٿي جا ٻيون سينگار ٿيون عريان
 ڏسڻ هٿ البها ۽ اوليا ٿيا خاڪو ٻر ۽ مڙيون

سچا ٿين ڪين هي آهن گدا يا آهي هي سلطان
 ڏي ڪيو زربشت ۽ اطلال ٿي جن، مڃل ٿي ٿي ليميا
 ٿيل ڏس بيڪن هٿ خاڪار ۽ خوار خون افشان
 گهڙا بهرام جهڙا شاهه جن ٿي گور خر ماريا

سي خر جان گور ماريا، قيدي سي ۽ گور ٿيو زندان

(ديوان قلمح غزل ۱۹۸)

ميرزا صاحب مرحوم موت جي يادگيري گهڙي
 ڪندو هو. سندس چوڻ هوندو هو، ته موت جي
 يادگيري رکبي، ته دل مان سستي اڪري ويندي ۽
 چستي پيدا ٿيندي. انسان سمجهندو ته مون کي ضرور
 موت جو مڙو چڪو آهي، تنهنڪري ڇيڪا ٻيڪي
 ٻڃي سگهي ۽ ٻيڪو ڪم ٿي سگهي سو ڪري وٺان.
 اهڙي اموي ۽ چال سان حياتي جا ڏينهن گذارين،

جو مرن کان پوء به پنهنجي مالڪ اڪيان ڪند. ڪنڌ
هڙو ٿيان.

ميرزا صاحب مرحوم جا موت بابت گهڻائي ڪلام
چيل آهن، جڏهن به ٿي هت ڏجن ٿا.

(۱)

موت جو ذڪر اور قلب جو ٿيو
موت کي ياد لت ڪريو ائين گهڻو
حڪم آهي حديث جو پڻ ائين
جيڪي بيمار ٿيا الهنڪي پڇو
جي مرن تن سنڌي جنازي سان
اوهين اڪثر مقام ٿاين وڃو
بيء طرح پڻ وڃو جي قبرستان
نه اتي موت کي ائين ياد ڪريو
موت جي ياد پيو نه پوء البت
ياد پئي آخرت ۽ ٿيو پاڻو
آخرت ياد پئي نه پوء قلبي
وسري دليا ۽ ان جو چاه ڇڏيو.

(ديوان قليچ غزل ۲۸۰)

(۲)

عبر سان جاني ٿيون هڻ ڏيڻ جو ڪين ڪر
ات پرين پاتار ۾ مولي مٽيا ايندء نظر
دم جهلي دانهه هليو وڃ ڏيان ڏڏڪن تي نه ڏر
يا ڪڍين مولي ٿري مان يارسين تون پرين ۽

آء روح آسمان، ورس م ماڻهو، عي گذاريان
 -سوان به آء، بڻ ٻڪي، ٻار ڪٽي، ڏاريان
 آب مانس آء اڏيان ٿي ٻڪي دل ۽ اکهن سان
 ويڙهان سمهان عيوان جان ڊوڙان ۽ ٻڪاريان
 ڊوڙن جان وهان سهار به گڏهن جان ڪٽان آء
 مردن جان سمهان جاڳندي جيئرن جان ٺهاريان
 آڪيرو اهلداس م بهي ۽ مٿان منهنجو
 جنهن تي ويهي آء ڏينهن سڄو پنهنجو ٿو گهاريان
 آت ويهي پڙهان ۽ لکان ۽ خيال ٻچايان
 ۽ شعر چوان درد ڪام هنڌون به آء هاريان
 ات بڻ آء نمازون پڙهان، مصحف ۽ وطيفا
 پوء کائي پي آرام ڪريان وهر وساريان
 باغيچو ٿيو جنت ۽ اهلداس ٿيو طويل
 نسيم جي آء نهر ڦليلي ۽ ڪي سنپاريان
 معراج اهو منهنجو ۽ ڌرتي تي اهو عرش
 جبريل ڪي منجهه مغز ۽ شق دلير وهاريان
 هت جيئري قليج آهيان آء عيوان ۽ ماڻهو
 ٿي دم مري بعد ماڻڪ جان تداريان
 (ديوان قليج غزل ۱۹۵)

ميرزا صاحب مر عوم پنهنجي هڪڙي بهاص م نين
 عشقن سان گڏ هئڻ به اڪيو آهي ۽

”آء پنهجي وفتاب جي تاريخ سال ۱۰۰۰ سال آهي
مڙهندو آهيان. پر جيئن موت کي ڏٺو ٿو ساڻيان ٿي
هو اڃا وڃي مولڪان پري ٿيندو.“

ميرزا صاحب مرحوم جا مٿي بيان ڪيل دستور
العمل ثابت ڪن ٿا، ته موريڪ وڌيڪ منزل واره
سچو عاشق الله جو هو. شال سندس ٺڪ روح کي
رب تعاليٰ فردوس اعليٰ ۾ سدائين فائز رکي.
آمين! آمين!!

ميرزا صاحب مرحوم پنهجي دستخط ڪتاب سبز
ورق ۾ هيٺيون احوال لکيو آهي.

”هاڻي آء پنهجن ٻارن جي واقفيت لاء پنهجي
هلت چلت ۽ پنهجون عادتون ۽ ڪي خاص خيال
ليکائڻو. ڪي ته مٿين لکڻي مان به انهن بابت معلوم
ٿيو هوندو. وڌيڪ هيٺ لکجي ٿو.

جن ڏينهن کان وٺي اسڪول جي مٿين ڪلاس ۾
بي پڙهيو آهيان يا بمبئي ڏي ويو آهيان انهن ڏينهن
کان وٺي مولڪي ياد آهي ته صبح جو سویر/ائي نماز
پڙهندو هوس ۽ دعا گهرندو هوس ۽ قرآن پڙهندو
هوس. ٻيون نمازون گهڻو ڪري نه پڙهندو هوس جو
پڙهڻ جي ڪمن ڪري فرصت نه ملندي هئي يا
خيال ڪونه ٿيندو هو. ليڪن جڏهن ڪاليج ۾ پڙهڻ
اچي وينس يا لوڪري شروع ڪم ٿي ڏينهن کانوائ

سڀني وقتن جي نماز پڙهندو ۽ امان ۽ سمجھ ۽ قرآن
 نه ضرور پڙهندو امان. ٽهڻن روحن کان منهنجي هر روز
 جي عادت ٿي وئي آهي ته وڏي اسر جو طمن جي
 ڌاري پاڻهي امان ۽ ائي وضو ڪري ٿو ته جي نماز
 پڙهان ۽ قرآن جو دور ڪريان. اڪثر هڪڙي ابي
 کان وڌيڪ نه پڙهندو آهيان ۽ اڪثر جيڪي پڙهندو
 آهيان سو سمجهندو ويندو آهيان انهي ڪم لاءِ هميشه
 ترجمي سان قرآن يا عماليون رکندو آهيان. قرآن پڙهڻ
 کان پوءِ ڪو حديث جو ڪتاب يا ڪو ٻيو ديني ڪتاب
 يا تصوف جو ڪتاب يا اهڙي ڪنهن مفيد مضمون
 تي پڙهندو آهيان. پوءِ اڪثر ڪي لکندو آهيان جي
 ڪتاب جوڙيندو آهيان ته اهو ٿورو ٿورو ڪري لکندو
 ويندو آهيان. جهڙي طرح خود هي احوال لکان ٿو. پوءِ
 فجر جي نماز پڙهي اخبار يا ٻيو رواجي ڪتاب ڏسندو
 آهيان پوءِ ڇا به ٿي ٿيندو آهيان ۽ سرڪاري ڪم
 شروع ڪندو آهيان يا گشت تي ويندو آهيان. نه بهون
 جي مالي ڪافي ٿورو آرام وٺي وري ڪم ڪريان ۽
 اڳين جي نماز پڙهي وري ڪم ڪريان. وري ڪم ڪرڻ
 جي نماز پڙهي وري ڪم ڪريان. شام جي نماز پڙهي
 ٿوري ساهي کڻي وري سرڪاري ڪم ڪرڻ
 يا اخبار يا ڪو ڪتاب ڏسان. پوءِ رات جي ۽ ائي
 ڪافي سهڻا ٿين جي نماز پڙهي وري سمهي رهان ۽ اڪثر
 سوپر سمهندو آهيان جي دير ٿي ويندي آهي ته اڪثر
 ننڊ ٿوري ايندي آهي ۽ ڇڏي ڪري بي آرامي ٿيندي آهي.

ڪهڙي به حالت ۾ به سوچ ۽ راز سحر الله آهي
 سحر جو اثر مهل ۽ نهال ۾ نماز کان پوءِ آهي
 وقت لائن ۽ ڪر ۽ ڪر ڪندو آهي. انهيءَ
 سحر جي واسطي قاعدو ٺهرائي ڇڏيو آهي موجب ڪندو
 آهي. انهيءَ آهي ته ٺهرين سحر کان الله سحر کان الله
 واپس سان پيو چوندس آهستو ۽ خيال ۾ خدا جي
 پاڪائي جا مثال پيو ويچاريندس ته ڪيئن پاڪ آهي
 ان ثابت ڪتابن ۾ ٺهيو آهي ته ڪري اهي ڪر
 يا خيال ڪرڻ ۽ اسالي ٿي ٿي. پوءِ وري الحمد لله
 الحمد لله زبان سان چوندس ۽ دل ۾ خدا جي قدرت
 جا مثال پيو آئيندس آسمان تي ۽ هوا ۾ ۽ زمين تي
 عالم نباتات جا قسم ۽ گل ۽ ڦل ۽ هزارين مهو ۽ عام
 حيوانات ۾ هزارين قسمن جا جيوت، امام باريڪن کان
 وٺي امام وڏي قدر جي سرندڙ جانورن تائين. عالم
 آبيءَ جا قدرتي مثال ۽ هزارين قسمن جا پکي ۽ جانور
 ۽ انسان ۽ انهن کان مٿي عالم ارواح ۽ جن ۽ ارواح ۽ ملڪ
 جي سڀ عالم ارواح ۾ داخل آهن. اهي مضمون اڪثر
 گهڻو پڙهيا آهن ۽ انهن تي لکيو آهي ته ڪري لفظي
 ۾ سحر جو سحر ڪري ويندو آهي. پوءِ وري شڪر الله
 شڪر الله زبان سان پڙهان ۽ دل ۾ پڙهان ۽ مهرباني
 ۽ نعمتن جو ذڪر ڪندو ويان ته مون کي پيدا ڪيو
 آهي ۽ هر سالين جهڙو رکيو آهي ۽ تندرست رکندو
 اچن ۽ عزت ڏئي آهي ۽ رزق ڪندو ڏنو

اٺي ۽ اسلام لي. بهارو اٺي ۽ عبادت جو روح ۽
 مل ڏنو اٺي بار بجا ڏنا اٺي ۽ اٺي بجا ڏنا
 اٺي ۽ بنا عزو خوش ڏنا اٺي. اٺي جمال ڪندي
 پنهنجي عالوڪي ۽ اڳوڻي حالت ۽ پنهنجي ۽ ڪن
 سن مٿي حالت وارن ماڻهن جي پيٽ ۾ ڪندو اٺان
 ۽ خدا جو شڪر ڪندو اٺان. پوءِ وري استغفرالله
 استغفرالله ۽ خوش لڳان ۽ خدا کان گناهن جي نوبت.
 گهر ڪندو اٺان ۽ جيڪي گناهه ياد اچن ۽ سڃاڻي سڃاڻي
 ڏئي آڻان ۽ خدا کان بخشاين. پهرين خدا جي نسبت
 ۾ جو سندس بندگي نه ڪئي اٺ ۽ ڪم بجا نه آندا
 اٺ ۽ کيس ياد نه ڪيو اٺ ۽ شڪر ۽ حمد جا حق بجا
 نه آندا اٺ ۽ سندس حق ۾ بي ادبي جا لفظ ۽ خيال
 ڪم ۾ آندا اٺ. پوءِ ماءُ پيءُ جا حق بجا نه آندا اٺ ۽
 انهنڪي رنج ڪيو هوندو پوءِ خلق يا بني آدم جا
 حق جي هون لي آهن سي بجا نه آندا اٺ يعني پاڻ کان
 غريبن ۽ ڏکيو ڪي مدد نه ڏني اٺ. پاڻان شعشع ڪي
 مدد نه ڏني اٺ. جن اي ڪم هلائڻ لاءِ وڪيو وٺس
 نڃو پورو انصاف نه ڪيو اٺ. گهڻن کي هزارن طرح
 سان اهوچ ۽ ايلاءِ وسايو اٺ. انهن کان پوءِ پنهنجو پاڻ
 سان ظلم ڪيو اٺ ۽ افس ۽ شيطان جي چڻي ڪيترن
 حرڪتون ۽ غرايون ڪيون اٺ ۽ خدا جي نوازل عد
 کان ٻاهر وڃي آهن سڀني ڳالهين تي خيال ڪري
 ۽ مثال ياد ڪري پشيمان ٿيندو آهيان ۽ نوبت ڪندو

آهيان ۽ بعضي وقت رولي نه ٿيندو آهيان. پوءِ وري
 لا اله الا الله پڙهڻ لڳان ۽ خدا جي وحدت تي خيال
 ڪريان ته اهو هميشه قائم ۽ جيئرو آهي پر سڀ فنا
 آهي ۽ خدا کان سواءِ ٻيو ڪي ڪونهي ۽ لاموجود الا
 الله ۽ لامعبود الا الله ۽ لا مقصود الا الله ۽ لا مطلوب الا
 الله تي خيال ڪريان. پوءِ وري الله اڪبر الله اڪبر
 چوڻ لڳان ۽ خدا جي وڏائي ثابت فڪر ۽ خيال
 ڪريان. پوءِ ڪلهو شهادت جو پوءِ صاواة پڙهان ۽ ان
 تي خيال ڪريان. اڪثر صبح جو خدا جا نوانوي نالا
 جنڪي اسماء الحسنين جون ٿا سي ۽ سبح لله ۽ يا ايها
 المزل جون سورون ياد پڙهان ۽ انهن جي معنيٰ تي
 خيال ڪندو وڃان پوءِ دعا گهران ۽ دعا به پنهنجي
 لاءِ نهرائي ڇڏي اتم. پهرين باني ۽ امان ۽ يائن ۽ ٻارن
 ۽ ناني ۽ نالي ۽ دائن جي حثي بخشش گهران جي گذري
 ويا آهن ۽ چوان ته الاهي، انهنجي روعن کي بهشت
 نصيب ڪجانءِ. مولڪي اچڙن ڪمن ۽ اچڙن خيالن ۽
 ۽ اچڙن قولن کان پاسي ڪجن. لاس ۽ شيطان جي
 پلڙ جي طاقت ڏڄئين. نندوستي ڏجن. ڏهر ۽
 حڪمت نصيب ڪجن. هدايت جو رستو ڏيکار ڄڻ
 پنهنجو عشق ۽ محبت ڏجن. دنيا جي محبت تان
 بري ڪجن. اهي ڪم ڪرائجن جنهن تون راضي
 رهين ۽ چڱن ڪمن ڪرڻ جي توفيق ڏجن. موت

نزدیک آهي موت جي گهڙي آسان ڪڇئين. عذاب
 قبر جي کان، عذاب موت جي کان ۽ عذاب آخرت
 جي کان ۽ عذاب جهنم جي کان بچائين. ايمان سان
 مارچئين آخرت موچاري ڪڇئين. عشر صالحين ۽
 ۽ ليڪن سان ڪڇئين. زال ۽ ٻارن بچن جو خير ڪڇئين
 انهن کي تندرست رکڻين وڏي ديمالي ڏجن ۽ صالح
 ڪڇئين. عزيزن خويشن جو خير ڪڇئين ۽ ساري
 جهان جو خير ڪڇئين جيئن خير سان رات گذاري
 ڏينهن ڪيئي، تيئن خير سان ڏينهن گذاري رات
 ڪڇئن ۽ اڃ ڏينهن جو چڱا ڪم ڪرائجن. چڱي مٿ
 ڏجن انصاف ڪرائجن فيض پهچائجن. آمين!
 رات جو سمهڻ مهل وري چوان ته جيئن خير سان
 ڏينهن گذاري رات ڪيئي تيئن خير سان رات گذاري
 ڏينهن ڪڇئين. آءُ سمهان تون مهدي سنڀال ڪڇئين
 جي رات جي عرصي ۾ مون کي موت لکيل آهي ته
 منهنجو روح توکي ٻارو آهي ۽ مهديچن پوئين جي
 سنڀال ڪڇئين.

مذهب جي نظر تي اسين اڌا عشري يا چوٿري
 شيعا رهيا آهيون. رئيس مرحوم نبي هوندي
 پنهنجي وطن کان ڪري ايران ۾ رهيو ۽ جڏهن سنڌ
 ۾ آيو، تڏهن مير صاحب وقت رهيو جي شيعي مذهب
 جا هئا تنهن ڪري پڇاڙي ۽ نائين الهيءَ مذهب ۾
 رهيو. نبي ۽ نبي جي اولاد سان گهڻي محبت هوندي

هيس ۽ ٻين سڀني کان لڳي ۽ علي ۽ پنجتن ۽ الهن جي اولاد کي
 شرف ۾ زياده سمجهندو هوساڳيو مذهب اسان سڀني پائرن
 جو رهيو آهي. ليڪن ائين سمجهڻ نه گهرجي ته جاهل
 شيعن وانگي ٻين يارن يا خليفن جي باري ۾
 ڪڏهين ڪي اجايا لفظ ڳالهايا هوندا سين. سنڌ ۾ اسان جو
 واسطو اڪثر اهل سنت سان رهيو آهي. تنهن ڪري
 گهڻين ڳالهين ۾ اسين سني به آهيون ۽ شيعا به آهيون
 رئيس مرحوم نماز سمين وانگي پڙهندو هو ۽ هڪ ٻڌي
 نماز پڙهندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن رڪعت ۾
 هڪ چوڙي ڇڏيندو هو. آءٌ اڪثر اڪيلائي ۾ فرض
 شيعن وانگي پڙهان ۽ سنت ۽ اهل سنتن وانگي.
 ادو صادق علي سڀ نمازون سمين وانگي پڙهندو آهي
 ادو عليقائي ائين ڪري. مگر جمعي يا عيد جي نماز
 يا بي جماعت جي نماز سمين وانگي پڙهون وضو شيعن
 وانگي ڪريون. ليڪن آءٌ ڏينهن ۾ هڪڙو يا ٻه ڀيرا
 وضوءَ وقت پير ڏوٿا ۽ ٻين نمازن وقت پيرن يا
 چوڌان تي مسح ڪريان. مون کي ٻين مذهبن جي
 ڪتابن پڙهڻ ۾ ڪو اعتراض نه ايندو آهي پاڻ شوق
 رهندو آهي. انهن ڪري اڪثر ٻين مذهبن جا ڪتاب
 پڙهيا اٿم. اهل سنت جا گهڻا ڪتاب پڙهيا اٿم ۽
 شيعن جا به. تنهن کانسواءِ عباسي ۽ همدن، ٻڌن، گرن
 ۽ ٻين جي مذهبن جا ڪتاب پڙهيا اٿم. ٿيا سفي جا

ڪتاب پڙهيا اٿم. اهل تصوف جا ڪتاب اڪثر شوق سان پڙهندو آهيان ۽ دل جو ميل به اوڏي گهڻو آهي. اسلام جي نسبت ٻين مذهبن وارن جي جيڪا راءِ هوندي آهي ته ڪهڙا عيب ٿا ڪڍن ته هندن جي چاٽي ۾ اعتراض به آڻيندو آهيان انهيءَ لاءِ ته خبر نٿي ته ڪهڙا ٽا عيب ڪڍن. الهيءَ ڪري ڪو به مذهب ۾ نقص پوڻ جو ڊپ ڪونه ڪو رهندو آهي. انهن سڀني مذهبن سمجهڻ ڪري مون کي ڪي به طرح معلوم ٿي رهيو آهي ته اصل بيمار هر مذهب ۾ هڪڙو ئي آهي. يعني خدا جي وحدت ۽ انهن جي فڪر جي نابعداري ۽ فرما بريداري، جنهن کي چئبو آهي اسلام. پوءِ رفته رفته ظاهري رسمن ۽ هلڪ هلڪ ڪري تفاوت پئجي ويا. آهن. انهيءَ مد نظر تي تصوف وارو مذهب سڀ کان بهتر آهي جو اڄ اسلام آهي ۽ جنهن ۾ سڀ انسان تفاوت کان سواءِ هم مذهب ۽ پاڻ ئي سگهن ٿا روزي رکڻ جو شوق مون کي هميشه گهڻو رهندو آهي. اسين سڀ ننڍي کان رمضان جا روزا رکندا ايندا آهيون. ڪڏهن ڪڏهن ته آخِر رمضان کان هڪ مهينو اڳي روزا رکندو آهيان. آخِر روزو رکڻ هميشه پسند ڪندو آهيان جو انهيءَ ڪري نفس کي روڪڻ جي چڱي استعمال ٿئي ٿي. نماز ڪوشش ڪري پوري وقت تي پڙهان مگر جي ضروري سرڪاري

ڪم هوندا جنهن جو واسطي انتظار ڪندو آهي يا ڪنهن ۾
 هوندو آهيان يا ڪو ماڻهو ويندو هو آهي ته هڪدم
 نماز ٿي نه ويندو آهيان. جڏهن واندو ٿيندو آهيان
 تڏهن پڙهندو آهيان. انهيءَ ڪري بعضي سانجهن ۽
 سمجهاڻين جي نماز گڏي پڙهان ۽ بعضي اڳين ۽ حسن
 جي گڏي پڙهان بعضي قضا ڪري پڙهان. مطلب ته
 نه انتظار ۽ ڪم ۾ نماز پڙهڻ دل چوي نه ڪنهن بستي
 کي ڏيکاري پڙهڻ دل چوي ۽ نه ڪنهن ملاقاتي ويندو
 يا ڪم واري ماڻهوءَ کي نا اميد يا رنجيد ڪري ويندو
 ڇڏي يا اٿاري نماز پڙهڻ دل چوي مون کي اميد
 ته انهي اخلاق ڪري خدا اهي گناهه معاف ڪندو.
 سفر ۾ يا ٻين وقتن تي جڏهن ظاهرِي نماز پڙهي سگهندو
 آهيان تڏهن ويندي يا هلندي يا هندي ۾ بستي بدل ٿي
 دل ۾ نماز پڙهندو آهيان ڇا نماز مون کي پاڻ وڌيڪ
 پسند ايندي آهي، سا پوري خيال سان ادا ڪرڻ
 ۾ ايندي آهي.

مٿي ڏيکاريو اٿم ته ڪتابن پڙهڻ جو شوق
 گهڻو رهندو اٿم انهيءَ ڪري وقت بوقت هارسي ۽
 عربي ۽ اردو ۽ انگريزي ڪتاب اُورو اُورو ڪري پئي
 خريد ڪيا اٿم. گهڻا زالن ۽ ٻارن جي پڙهڻ جا
 لائق آهن، جنهن اخلاقي فائدو حاصل ڪري سگهن
 ۽ گهڻا وڏن جي پڙهڻ جهڙا. انهيءَ دستي مون گهڻا

ڪتاب ٿڌ ڪيا آهن. ڪتابن تي پنهنجو خزانو سمجهندا.
 آهيان ۽ هميشه الهدي سنڀال ۽ حفاظت ڪندو آهيان
 ڀالن جي گهرن ۾ هتي هتي ڪي ڪتاب ٿڌيندو
 آهيان نه اٿي پاڻوت رکندو آهيان. لنڊي هوندي تان
 شوق الهديءَ حد هوم جو مولڪي باد آهي ته به ٿي
 ڪتاب ٻئي هنڌان چوري ڪري به آندا هوندا جو
 الهدي جو مضمون تمام چڱو هو ۽ آهي آسانيءَ سان مولڪي
 هٿ اچڻ جا نه هئا. ڪي نه وري پنهنجي هٿ سان
 ٽٽل ڪيا اٿر. مطلب نه هميشه چڱا چڱا ڪتاب پڙهندو
 بهندو آهيان ۽ ٻيسا خبر هي ٿڌ ڪندو ويندو آهيان.
 ڪتابن پڙهڻ جي شوق مان ڪتابن لکڻ جو شوق
 پيدا ٿيو، جو به لنڊي هوندي کان رهيو آهي. ڪاليج
 ۾ پڙهندي ڪي ڪتاب لکيم. اسڪول ۾ پڙهندي
 ڪي ڪتاب لکيم. ڪاليج ۾ ٿڌ کان پوءِ ۽ نوڪري
 ڪرڻ کان اڳي ڪي ڪتاب لکيم. نوڪريءَ منجهه
 جتي ڪٿي به ڪتاب لکيم. هيستائين مڙهي پنجاهي
 کن ڪتاب لکيا اٿر. ڪي اصل جوڙيل ۽ ڪي ترجمان.
 ڪي ڪتاب تعليم کالي ورتا جنهن لاءِ انعام به ڏنو
 اٿن ۽ ڪي ٻين ڇاپاها آهن جي تعليم کالي خريد ڪري
 ورتا آهن. ڪتابن لکڻ ۾ مون ڪو وقت اصل ضايع
 ڪو نه ڪيو. جڏهن ڪڏهن ڪو وقت ٿورو يا گهڻو
 بچندو ۽ نه ماڻ ڪري وهڻ يا بي بڪ ڪرڻ جي
 بدران به ٿي اکر لکي ويندو آهيان. اڪثر اسر جو

اهو ۽ قرآن ۽ عهدي ۽ وغيره پڙهڻ کان سواءِ ان صلاحيت
 يا ڪلاڪ ڪتاب لکندو آهيان. الهج ڪري اڪثر
 هڪڙو ئي ڪتاب گهڻا ڏينهن کالي ويه هوندو. هميشه
 ڪتاب شروع ڪرڻ مهل بسم الله سان شروع ڪندو
 آهيان. بعضي وڏو ڪتاب هوندو آهي جو پڙهڻ شروع
 ڪريان يا لکڻ شروع ڪريان ته دل ۾ اچي ته هي الاهي
 پورو ڪري سگهان يا نه. مگر هميشه جي عادت موافق
 ذرو ذرو ڪري پڙهندو يا لکندو وڃان ۽ خدا جي
 مهر بانيءَ سان نيت پورو ڪري ڇڏيان. اهو ڪتابن
 لکڻ جو شوق نالي يا مشهورائيءَ جي لاءِ نه ڪندو
 آهيان جو خدا جي مهر بانيءَ سان اهو ناو اڳيئي آهي.
 هڪي پسن پيدا ڪرڻ لاءِ ۽ اها اهو جو جاپ وارن کي
 سواءِ وٺڻ ڪنهن به شيءِ جي ڏيندو آهيان. هي مطلب
 هوندا آهن، هڪڙي نه اهو جو خالي وقت ۾ هڪڙي
 چڱي مشغولي ڏهندي آهي ۽ وقت اڃا به ويندو
 آهي ۽ مشغولي نه هوندي آهي ته اڪثر اڃا به غيال
 ڪرڻا پوندا آهن ته هڪڙي ماڻهو اچي وڃي ٿو. هي اهو
 نه ڪتابن لکڻ لاءِ ڪتاب چڱي غور سان پڙهڻا نه
 پون، جهڙي علميت ۽ مائو وڌي ٿو ۽ ماڻهو پاڻ
 بهتر ٿو ٿئي ۽ ٿيون اهو نه ڪتابن لکڻ مان ٻين ماڻهن
 کي فائدي رسڻ يا رسائڻ جو وجهه آهي. ماڻهو پاڻ
 کڻي ٿورو ئي ڄاڻندو هوندو ته به ڪي اهڙا به ٻيا ماڻهو
 هوندا جي الهي مان به فائدو وٺي سگهندا ۽ جيڪي

هڪڙي کي خدا ڏٺو آهي تنهن ھنکي پنهنجن ھم
جنسن ۽ ھم قومن کي بہ شريڪ ڪرڻ حق آهي .
اسان سڀني ڀائرن کي عمدي طعام يا گھڻي کائڻ جو
شوق نہ رھيو آهي . ننڍي ھوندي کان سادي ماني
کائڻ تي ھريل رھيا آھيون ۽ ھميشہ چڱي ۽ سٺي ۽
مڪاف طعام کان سادو کاڌو وڌيڪ پسند ڪندا
آھيون ۽ اشتھا بہ پوري ٻني رھندي آهي ، تنھن
ڪري ٿورہ ٻائيندا آھيون . اڪثر مھل تي ماني کائيندا
آھيون پر جي ڪنھن سبب ڪري وقت نہ ملي يا
ماني نہ ملي نہ گھڻي پورا نہ ڪندا آھيون . هڪڙي
ٻن وقتن جي ماني نہ کائڻ کان سواءِ بہ گذاري ويندا
آھيون . بک ۽ بي ڪليف آسانيءَ سان سھي ويندا
آھيون . ننڍي ھوندي کان پنڌ جي استعمال اٿڻون ۽
انڱ ڏھن ڪوھن تائين شوق سان پنڌ ڪيو ھوندو . ٻين
ھاڻي نہ جيئوئيڪ ٻري ۽ ضمني آهي ڏھن بہ ڪاھي
پنڌ پوندا آھيون پر سگھرائي ٿڪجي پوندا آھيون .
اسانکي گوشت کائڻ اھڙو پسند نہ ايندو آهي ، مگر
ڀاڄي يا ميوو گھڻو ٿندو آهي . غاص مولڪي نہ ترڪاري
۽ ميوو لھانت گھڻو پسند ھوندو آهي . جي گوشت
مڇي نہ بہ جيڪر انھي کي پنڌي ھو کان . پکي ڪھي
کائڻ بہ مولڪي پسند نہ اچي . انھي ڪري شڪار اصل
ڪين ڪريان . جانورن ۽ پکين تي مولڪي گھڻو قياس
ايندو آهي تنھنڪري انھنکي ڪھڻ ۽ کائڻ دل نہ

چوندي آهي جيتوڻيڪ اهي خدا تعاليٰ حلال ڪري
 ڏنا آهن. اسين سڀ هٿن سان کائيندا آهيون لکن
 ڏهن ٻارهن ورهين کان ڪاٺي چريءَ سان کائڻ جي
 عادت ڪئي آيم. اڌو مرزا جعفر قلي نه اڪثر انهن
 سان کائيندو هو مگر اسانوت پنهنجي زال ۽ ٻارن ٻچن
 جي وٽس هٿن سان کائيندو هو. پاڻيءَ جي صفائي
 مونکي گهڻي رهندي آهي. جي پاڻي صاف نه هوندو
 آهي يا گلاس خراب هوندو آهي نه اهو پاڻي اصل نه
 پئندو آهيان. ڌار کاڌو ڪڍي پنهنجي رڪابيءَ ۾
 وجهي کائڻ مونکي پسند ايندو آهي. ساڳئي ٺانو ۾
 ٻين سان گڏجي کائڻ مونکي اهڙو پسند نه ايندو آهي
 لاچار کائيندو آهيان. جاءِ ضرور جي صفائيءَ جي به
 مونکي هميشه گهڻي رهندي آهي. جاءِ ضرور خراب
 هوندو آهي نه آءٌ به آرام رهندو آهيان. حقي يا
 چروٽ يا ٻي طرح نماڪ چڪڻ جي اسان مان ڪنهن
 کي عادت ڪانه هئي. اڌو جعفر قلي ٻچاڙي وڏن ڏينهن
 ۾ حقو چڪيندو هو ۽ ڪڏهن نه چروٽ به چڪيندو
 هو ۽ اڌو جعفر قلي به الين ڪندو هو. اڌو جعفر قلي
 به ڪڏهن ڪڏهن سگار چڪيندو هو. ٻارو ۽ امان نه
 حقو چڪيندا هئا ۽ اڌي وڏي به چڪيندي آهي.
 اسان سڀني جي ماءُ پيءُ سان گهڻي محبت هوندي
 هئي ۽ پنهنجي ڀاڻيءَ سان گهڻي محبت رهندي آهي
 ۽ ماءُ پيءُ جي به اسان سان گهڻي محبت هوندي

هئي. اها ٻالھ آس ٻاس ۾ ۱۰۰ هئي ۽ آهي ۽ اچي
 محبت اتي ڪنهن گهر ۾ آيو وي هوندي. ڪنهن
 احوال پڙهڻ مان به اها ٻالھ معلوم ٿي سگهندي.
 موڪلي ياد آهي ته ٿنڀي هوندي ۽ خاص ٻائي جي
 وفات کان پوءِ آڏو صبح هوندي مان اتي امان ڪي پير
 پوندو هوس ۽ هوءَ هميشه دعائون ڪندي هئي ۽
 خوش ٿيندي هئي. اهو مرزا صادق علي نه ائين ڪندو
 هو. اڪثر هنن جي مرضيءَ ۾ رهندا هواسين ۽ هنن
 کي راجه نه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هواسين. وري
 جيڪي ننڍا پيءُ هواسين سي هميشه وڏن ڀائرن جي
 ادب ۾ رهندا هواسين. پنهنجن زالن ۽ اولاد سان نه
 انسان جي محبت گهڻي رهي آهي ۽ هميشه انهي
 تعظيم ۽ اخلاق لاءِ ڪوشش ڪندڙ رهندا آهن. ننڍي
 هوندي کان وٺي آءٌ ۽ زال هميشه ٻارن کي سچ ۽ ايمان
 ۽ ڪوڙ نه ڳالهائڻ ۽ اڃائي سچائي لفظ وٺڻ نه ڪرڻ
 جو ٽاڪيد ڪندا آهيون جنهنڪري اها اميد آهي ته
 هنن کي الهي جي عادت پئي وئي آهي ۽ هر روز سار
 جو خدا کان دعا گهري پوءِ وڃي سهڻا عادت
 وڌي اٿئون. وڏيرڙي ٿيڻ تي نماز ۽ قرآن جو ٽاڪيد
 ڪيو اٿئون ۽ ماني ڪاٺا مهل سر الله مڪرنا سڀڪارو
 اٿئون. منهنجي پنهجي اولاد سان به گهڻي آهي
 ليڪن هڪدم اهڙي ڏاهر نه ڪندو آهيان جنهنڪري
 هو مونسان گستاخ ٿي پون ۽ پنهنجن ڪمرون پٺن تي ڏنو

اٿر ته ماڻهن ۾ هينجا بار هنن سان گستاخ رهندا آهن ۽
هنن کي هلاڪ ڪندا آهن. گهر ۾ ٻارن کي محبت
گهڻي ڏيندو آهيان ۽ ٻاهر ماڻهنجي اڳيان گهڻي محبت
ظاهر نه ڪندو آهيان بلڪ هنن کي چيپيندو آهيان.
آءٌ سمجهائون ته ائين ڪرڻ وڌيڪ بهتر آهي.

جيڪي غريب مانت آهن تن کي مدد ڏيڻ جي
ڪوشش ڪندو آهيان ۽ بدوش مال ۽ ملڪيت ۾
الھڃو لوڙي پنهنجن ٻارن جي تعليم لاءِ حق سمجهندو
آهيان. ٻين سان نه منهنجي شادي آهيان محبت رهي
آهي. ادي وڏيءَ سان ننڍي جي شادي ڪرڻي گستاخ
رھيو آهيان ۽ هن کي ماءُ وٽان سمجهندو آهيان ۽
ادي ننڍيءَ سان خاص منهنجي گهڻي محبت رهي
آهي ۽ سندس شاديءَ کان اڳ اها منهنجي هر طرح
سيال ڪندي هئي. آءٌ هميشه کيس ڏاڏي ڪري
سڏيندو آهيان.

پنهنجي شاديءَ جي نسبت مون مٿي ذڪر ڪيو
آهي. پهرين آءٌ شادي ڪرڻ چئي پر خلاف هوس ۽
ڇڙو ۽ آزاد رهڻ پسند ڪندو هوس پوءِ درجي بدرجي
اهو خيال وسريو. سڀني حالتن ۾ رهي ڏٺو اٿم. انهن
ٽن خيال ڪري شاديءَ جي نسبت ۾ منهنجي راءِ
اها آهي ته جي ڪو خاص اعتراض نه هجي ته ڇڙي
رهڻ کان شادي ڪرڻ چڱي آهي جو الهه ڪري دنيا
۾ ماڻهوءَ جو وقت بهتر گذري ٿو ۽ دل جا خيال به

چڱا رهن ٿا. انهن کان سواءِ مسلمانن جي ڪم به پورو
 ٿئي ٿو. جي عزتون ۽ همجنسن ۾ ڪا لائق ٻانهن هجي
 نه اها سڀ کان بهتر چاڪاڻ جو الهی کي خير خواهی
 زياده رهندي، پر جي نه هجي ته پوءِ ڏاڍين مان
 شادي ڪرڻ گهرجي ۽ ڪوشش ڪري وڌو ۽ سڌريل
 گهر هٿ ڪجي. ڪوشش هميشه اها ڪرڻ گهرجي ته
 اهڙي حسين ۽ نيڪ ۽ وڏي گهراڻي ۽ دولتمند زال گهر
 ۾ اچي جنهن ڪري گهر ۾ سڌري ماڻهو پاڻ ۾ سڌري
 ۽ اولاد به بهتر ۽ سڌريل پيدا ٿئي ۽ الهی شاديءَ
 ڪري ماڻهن ۾ عزت به زياده ٿئي. شادي ڪرڻ جي
 رهي آهي بلوغت جي عمر، بلڪ هڪ ورهه اڳي.
 ڇا پٽ جي لاءِ ۽ ڇا ڌيءَ جي لاءِ. منهنجي سمجهه
 کي صلاح آهي ته پاڻ تي فرض ڪري ڇڏين ته ٻار
 بالغ ٿيڻ تي اچي يا ٿئي ته هڪدم سندس شاديءَ
 جو بندوبست ڪجي. هڪڙو ته چوڪر جو خيال جمع
 رهندو ۽ هيڏي هوڏي جوانيءَ جي لڄائي ڪرڻ جو
 وجهه نه ملندس ۽ گهڻين بچڙين عادن کان بچيل رهندو
 جي الهی وقت ۾ خراب عادت ٻڌس ۽ کريو نه پوءِ
 عمر ساريءَ ۾ خوف رهندس. ٻيو ته جوانيءَ جي شروع
 کان زال مڙس جو جي پاڻ ۾ محبت جو بنياد پوندو ته اها
 محبت همدجي وچ ۾ اڳتي لائين جتا ڪندي. ٽيون
 ته جلد اولاد ٿيندو ۽ گهڻو امڪان آهي ته سندن حياتيءَ
 ۾ هڪڙو يا گهڻا ايتريءَ عمر جا ٿيندا جنکي پڙهڻ جي

مرضي ۽ موجب تعليم ڏيئي لائق ڪري سگهندا ۽ مريض
 مهل هڪڙو يا گهڻا وڏي عمر ۾ لائق پٽ ڄڻدي ويندا
 جي ڪاٺين پوءِ گهر جي زال جي يا ننڍن جي پوري
 طرح سنڀال ڪري سگهندا. انهن نه ٿيندو ته ننڍڙا ٻار
 ڇڻي پاڻ مري ويندو. آهي ته سڀ خدا جي اختيار
 ليڪن عقل جي ڪري انهن جو گهٽ امڪان آهي.
 باني ۽ امان هر حور جو مثال چڱو آهي اسان جي لاءِ.
 دين جي نسبت ۾ به منهنجي اها راءِ آهي ته جي
 پنهنجن عزيزن خويشن ۾ لائق جوڪر هجي ته بلاغت
 وقت الهی سان ڏيئي جي سادي ڪرڻ بهتر آهي.
 پوءِ جهڙو ڏيئي کي تهڙو الهی جوڪر جي پنهنجي
 اولاد وانگي سنڀال ڪجي ۽ جي پنهنجن ۾ اهڙو
 جوڪر لائق نه هجي ته پوءِ ڌارين ۾ جيترو وڏو گهر
 ۽ ليڪ ۽ سڌريل گهر ۽ عزت آيو وارو گهر ۽ سڪو ۽
 دولتمند گهر ملي سگهي اولاد وڌيڪ ۽ الهی سان
 بندوبست ڪرڻ ۾ ٻاڪل عيب نه ٿا اچي. الهی بندوبست
 پنهنجي هوندي ڪرڻ مان اهو فائدو ٿيندو ته پاڻ کان
 پوءِ ٻار ٻچا بهن جي حوالي نه ٿي ويندو. پوءِ الائي
 ڪهڙو بندوبست ٿئي ۽ ڇا حالت پيش اچي، اگرچہ
 آهي سڀ خدا جي اختيار. زال هميشه هڪڙي پرڻجڻ
 گهر جي. ٻي ڪنهن به عذر تي پرڻجڻ اڃا به آهي. اولاد
 جي عذر تي پرڻجڻ به جهل آهي. سچو آهي ته اولاد
 جڏهن ٿئي ٿو تڏهن پيارو لڳي ٿو پر اولاد انهن کي

ضروري آهي جي کاوڏي بادشاهي يا راج يا ڪارخانو
 ڇڏي وڃن ۽ سمجهن ته ڪو پشت به پشت انهن کي
 هلائيندو اچي جنهن مان خلق کي فائدو پيو رسندو.
 نه اولاد جي نه هٿ ڪري پيڙهي بند ٿي ويئي نه
 ڇا ٿيو. لکين هزارين شاهي خاندان ۽ اوليائن جون
 پيڙهيون بيهي ويون آهن ڪي به ڪين ٿيو آهي.
 رئيس مرحوم به هڪڙو گهر پرڳڻو اترج انهي زماني ۾
 گهڻن گهرن پرڳڻن ۽ سرڻن رکڻ جو عام دستور هو ۽
 ناني کي به ٽي چار گهر هوا. تڏهن به رئيس مرحوم
 هڪڙو گهر پرڳڻو جنهنسان پڇاڙي ۽ نالن سميت رکيائون
 جي گهڻا گهر هجنس ها ته گهڻو اولاد ٿئي ها ۽ ماڻجن
 پٽن ۽ ڌيڻ جو هميشه پاڻ ۾ نفاق رهي ٿو. پر خدا
 ڪيو ته اسان ۾ اهڙي حالت ڪانه ٿي. آزمودي مان
 مون معلوم ڪيو آهي ته اسان ۾ نفساني خواهش يا
 شهوت رواجي حالت کان زياده زور واري آهي ۽ حسن
 ۽ عشق جو اسانجي دلين تي زياده اثر ٿئي ٿو. پر
 خدا جي مهربانيءَ سان حيا ۽ شرم ۽ لڳ ناموس جي
 نظر ۽ ننڍي هوندي جي تعليم ۽ ڪچيءَ کان چڱيون
 عادتون دامنگير رهيون آهن ۽ اسان کي روڪيو آهيون
 آهن ۽ جي حواليءَ ۾ ڪڏهن ڪا اجائي هلت ڪئي
 ڪئي هونديسمن نه به اهڙي طرح ۽ اهڙي ريت جو
 حيا ۽ شرم جي نظر رکي ويئي هوندي ۽ عزت ۽ آبرو
 جي خبر ناهي ڪئي ويئي هوندي. پر اڪثر انهي

انهن ڪري جلد علاج ڪرڻ گهرجي ۽ عین جوانی ۽
 بلوغت جي وقت ۾ شادي ڪرڻ گهرجي. اسان ۾
 عشق ۽ حسن ۽ محبت جي اثر زياده هئڻ جو سبب
 هو جنهن ڪري شعر ۽ راڳ پسند ايندو آهي ۽ انجو
 دل تي عجيب اثر ٿيندو آهي ۽ الهی هوندي بهان
 کي روڪڻ جي ڪوشش تعريف جوڳي آهي ۽ الهی
 لاءِ خدا جو شڪر اهو آهي نه جيڪر حالت تمام خراب
 ٿي وڃي ها.

پنهجي نسبت ۾ مون مٿي ٿيکارو آهي ته ننڍي
 وٺا ي کان مون کي راند جو شوق ڪونه هوندو هو.
 اڪثر ڪتابن لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ مشغول رهندو هوس.
 شڪار جو به شوق نه هوندو هو. نوڪري وٺڻ
 کان پوءِ نالي جي لاءِ بندوق مسٽر پاروئل کان اسي
 روپيه ورتائين تنهن سان ڪڏهن ڪڏهن شڪار ڪندو
 هوس. هڪڙي ڀيري ٽڪ هٿندي بندوق اوچتو
 ڇڏي ويئي ۽ گهوڙو ٻنهي هندي سڄي پاسي جي ڳل ۾
 ٽنگ ڪري ويو ۽ زخم ٿي پيو جو مس مس ڄڻو ۽
 اهو نشان اڃا بهينو آهي. تنهن کان پوءِ بندوق جي
 استعمال کان نفرت پيدا ٿيڻ لڳي. اڪثر بندوقن مان
 اهڙا خراب اتفاق ٿيا آهن. ادي مرزا صادق علي
 شڪار پور ۾ اتفاق سان پنهنجي ڳچيءَ جو هٿو ڇڏي
 وڌو جو پوءِ مشڪل سان ڳنڍيو ويو. ادي مرزا جعفر علي
 سعيد رآباد ۾ هڪڙي نوڪري کي شڪار ڪندي ڦٽي

وڌو جو پوءِ مشڪل سان هنن کي بچائڻ ۽ نه ۽ ڏاڏي
ڪيو ويو. انهن کان سواءِ مون کي جانورن تي ڪيڏو
قياس ايندو آهي. جهڙو انسان کي تيزو سمون کي
ساهه پيارو آهي ۽ اسان والکي هڻڻ کي نه پر ۽ مادون
۽ بچا آهن جن سان هنن جو تيار رهي ٿو. انهن کي
مارڻ قياس کان ٻاهر آهي. سمجھ آهي ته انسان جي
کاڌي ۽ سڪا ۽ هو ڪم سان ترڪي پر نه انسان جي
خوشي ۽ چرچي لاءِ. البت ڪنهن ڪنهن
اهڙي جهنگ ۾ هجي جتي ڪو به ڪو به نه هجي
ڪرڻ مشڪل هجي ته اتي بيسڪ جانور يا ڪي ماري
قوت گذران ڪري پر ايترا ماري سمجها ڪن اچي
سگهيس ته وڌيڪ. پر نه کاڌي موجود هوندي آهي
جي لاءِ بندوق ڪڍي هزارن پکي ۽ جانور ماريندو رهي
جي بيا دل. هي ڳالهه بلڪل قياس کان ٻاهر آهي ۽
اسراف ۾ داخل آهي ۽ اسراف ڪندڙ شيطان آهن نه
شيطان جا ڀاءُ آهن. سمجھ آهي ته ڪي جانور ايڏا يا
انسان رسائڻ وارا آهن سي مارڻ سان گهٽ ٿين ٿا ۽
نهن ڪري جن تي ايڏا گهٽ ٿئي ٿو پر اڪثر جانور
ڪڏنڪري پاڻهي ايڏا ڪوڙ ٿو پوهائي. جڏهن پنهنجي
جان جو ڊپ ٿو ٿين ته هن ساهه بچائڻ لاءِ ايڏا ٿا
پهچائين. اهڙي صورت ۾ انهي ايڏا رسائڻ جي ڪري
نه هنن تي چڙڻ يا هنن کي ماري ناس ڪرڻ نه
گهرجي. البت جيڪو شينهن يا بگهڙ يا اهڙو ڪو ٻيو

۽ وڌيڪ جانور اهڙو هري جو ڪاهه ڪري ماڻهو يا
 ماڻهن جو مال ڏيان ڪري نه آهي ڪي ٻينڪ مارڻ
 گهرجي. بعضي جيتن ۽ جانورن تي مولڪي اهڙو قياس
 آيو هوندو جو انهنجي سان اڃاڻاءُ ڪوشش ڪئي
 هوندي. هڪڙي ڀيري هڪڙو جيئرو ڪچئون جهنگ.
 ۾ بيل ڏسي مون کي ڏاڍو قياس آيو. ماڻهن جي
 هٿاڻ ڪٽائي ڪوهه بنيندي هئي هڪڙو ڀورو ڀاڙي جو
 هو تنهن ۾ وجهائين. ڪماليون يا ٻيا جيت قاتل يا
 مرندا ڏسي انهن کي ڪڍيو هوندو. انهي قياس
 ڪري مون کي ڪنهن به حال يا عرام جانور يا ٻئي
 کي مارڻ يا شڪار ڪرڻ دل نه چولدي آهي. نه
 اهڙي وقت حاضر رهڻ دل چوڻدي آهي. هٿن سان
 ڪڏهن ڪنهن ساهه واريءَ تي ڪي ڪٺو نه هوندو.
 بلڪه وڃون ڏسي به اڃاڻائي ڇڏيو هوندو. مارڻ يا
 مارايو نه هوندو.

سرڪاري نوڪري ڪوشش ڪري ايمانداريءَ سان
 ڪندو آهيان. سرڪاري ڪمن جي تعميل به ڪندو
 آهيان ۽ رعيت تي انصاف ۽ مهربانيءَ جي نظر به رکندو
 آهيان. سرڪاري قاعدو ڪهڙو به سخت هوندو ته
 تعميل ڪرڻ واري تي گهڻو تعلق آهي نرمي ڪندو
 نه نرم ٿيندو. هتي ڪندو نه سخت ٿيندو. اهڙو
 دستو پيشڪ وٺي ٿو سگهجي جنهن ڪري حڪم جي
 تعميل به ٿئي ۽ ٻئي کي اڪليف به نه ڏسي. سرڪاري

لوڪريءَ ۾ ڪنهن سان وڃڻ يا دشمني يا ڪنهن سان
 خاص دوستي ڪانه رکندو آهيان. سڀ کي مناسب
 عزت آبرو ڏيندو آهيان. جتي غصي ڏيکارڻ ۾
 ضرور ٿيندو آهي اتي غصو ڏيکاريندو آهيان. معاف
 ٿيڻ تي اڪثر معافي ڏئي هونديم. جي ڪنهن
 خود منهنجي برخلاف نامناسب هليست ڪئي هوندي
 ته انهي ڪري وڃڻ هڪ خراب نه ڪيو هوندو
 نه هن کي ڪو نقصان رسايو هوندو. ڪنهن کي ڳارڻ
 نه ڏئي هونديم ۽ اڃا به سڃاڻو ڇڏي نه ڏيڻ ڳالهائڻ هوندو.
 جي اتفاق سان گهڻي ڇڙ ۾ اتي عقل يا بند معاش جو
 هوندو ته پوءِ پشيمان ٿيو هوندس جي اتفاق سان
 ڪنهن کي ڏک هنيو هوندو ته بيشڪ ٽيڻو پشيمان
 ٿيو هوندس ۽ ڪو عذر ڪري انهي ماڻهوءَ کي وري
 پاڻ وٽ آڻي هن سان تلافي ڪئي هوندي يا بي ڪا
 مهر نالي ڪئي هوندي. معاملي ۾ ائين ڪي سزا
 ڏئي هونديم ته قياس سان ڏئي هونديم. سرڪاري
 لوڪري ۾ رشوت کان هميشه پاسي وٺبو آهي ۽ خدا
 جي مهر ناليءَ سان انهي ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ ڪري
 آڻ يا منهنجا ٻيا ٻيا مشهور آهيون. هميشه اها نظر
 رکندا آهيون ته جتي منزل آهي اتي اسان جو عملو يا
 اتي اسان جا زبردست يا اسان جا لوڪر غريبن کي ايذا
 يا تڪليف نه ڪن. انهي جي نظر بچيري تي سگهي
 آهي اوتري رکندا آهيون. جيڪو ڪم وارو ايندو

آهي انهي جيترو جلد ئي سگهندو آهي اولئر
 جلد ڪم لهرائڻ روانو ڪندو آهيان. حال احوال جيڪو
 ونڻو هوندو آهي نه سو ونڻدو آهيان. جيڪا مدد
 سرڪاري يا خانگي طرح ئي سگهندي آهي سا ڏيندو
 آهيان. تمام غريب ماڻهو هوندو آهي نه انهي جي
 نظر رکندو آهيان. اڪثر فقير ۽ درويش ايندا آهن
 ته انهن سان ٿورڙ تائين ويهي صحبت ڪندو آهيان
 جنهن ڪري هو وڻس ئي ويندا آهن. جيڪي فقير
 پنڊ لاءِ ايندا آهن تن کي سواءِ چينپڻ يا ڪرڪڻ جي
 جيڪي پڇي سگهندو آهي سو ڏيئي روانو ڪندو آهيان
 اڳوڻي ڪي تڪرار ۽ بهت ڪندا آهن لب ڪوشش ڪري
 چڙا نه آهيان. ڪرمانجهان ايندو آهي گهر ۾ غراه گشت ۾
 ته گهڻو خوش ٿيندو آهيان ۽ هميشه اهو انتظار رهندو
 اٿم ته بهرين هنڪي سگهو ڪجي پوءِ پاڻ ٽڄي. گهر ۾
 زال کي به هميشه اهو ٽاڪيد ڪندو آهيان. اي مھلو
 مهمان ايندو آهي ته بهرين پنهنجي مالي نه انهي تي
 ڏيان پوءِ آءُ کان. مهمان جي هميشه مون کي گھڻي
 ڳڻي رهندي آهي. ڪنهن جو مهمان هجي نه انجي
 سڀيال پنهنجي ذمي ڪرڻ گهرندو آهيان. اها غوڻي
 رهندي آهي ته ڪو اهڙو بندوبست رهي جو هميشه
 مهمان پيا اچن ۽ وڃن. ايراني يا عرب يا ٻاهر جا ماڻهو
 خيرات لاءِ ايندا آهن ته انهنجي زياده آسرو رکندو
 آهيان. ڪوشش ڪري انهن کي خوش ڪري روانو ڪندو

آهيان. ٽي سگهندو آهي ته الهنجي ناز به ڪندو آهيان
 ۽ ڪارڙ به ڪندو آهيان. به چڻا وڙهندا ڏسندو يا
 ٻڌندو آهيان ته منهنجي دل جو ميل هميشه هڻي جي
 پاسي هوندو آهي پوءِ ڪهڙي به قسم جو معاملو هجي
 ۽ ڪرڻ ۽ هارائڻ واري لاءِ گهڻو ارمان ڪندو آهيان
 دل جي مرضي الهي حد تي آهي جو بس ڌارين جي گهر
 قضيه ٿيڻ ڪري آڻ پياڻ رهندو آهيان ۽ بس جو غم
 وارو احوال ٻڌي رئڻ ايندو آهي انهي سبب ڪري
 هميشه موت کي حاضر ڄاڻندو ۽ اڪثر انکي نال ڪندو
 آهيان. سڀڪنهن نماز نان پوري دعا گهرڻ بعد موت
 کي ياد ڪري خدا کان پناهه گهرندو آهيان. انهي ڪري
 ڪي چوندا آهن ته ماڻهو هميشه مړ ٿو ۽ ڪم همت رهي
 ٿو مگر عادت ڪرڻ کان پوءِ رواجي ڪم ڪار چڱي
 طرح هلي ٿو ۽ خدا جو ڊپ زياده رهي ٿو ۽ ماڻهو
 ٿوري بندي ۽ گهڻي ليڪي ڪري سگهي ٿو. خدا
 دنيا جي طمع گهڻي نه ڏئي آهي. عزت آبرو برابر
 خدا کان گهرندو آهيان ليڪن وڏي عهدي ۽ وڏي
 لقب ۽ وڏي نالي حاصل ڪرڻ لاءِ بلڪل دلم گهڻي
 خواهش ڪانه رکن ٿو آهيان. سرڪاري يا خانگي ڪم
 ايمانداريءَ سان فرض سمجهي ڪندو آهيان. اهو ڪنهن
 جي ڏيان ئي اچي يا نه الهنجي ڳهڻي ڪانه رکن ٿو
 آهيان. ائين نه ڪندو آهيان ته آهي ڏيکاري يا ٿوري
 کي گهڻو بتائي بالا آفيسرن جي خوشي حاصل ڪرڻ

يا تعريف ڪراندان. پيسو برابر گهڻي سهائي ڪم آهي
 تو ۽ دنيا جي سڀ لاءِ تمام ضروري ۽ گهربل آهي ته ان
 جي حاصل ڪرڻ لاءِ خدا کي سوال ڪون ڪندو آهيان
 نڪو مٿو ماريندو آهيان. جيڪا حالت هوندي آهي
 انهي تي بلڪل خوش رهندو آهيان ۽ تمناعت ڪندو
 آهيان ۽ سمجهندو آهيان ته لائق انهي جو به ناهيان
 پر خدا خاص مهرباني ڪري انهي حالت ۾ رکيو آهي
 ۽ دل ۾ چوندو آهيان ته ٻيا بيشمار ماڻهو آهن جي انهي
 حالت کان به گهٽ آهن. تڏهن هاڻ شڪراي ڪرڻ
 جي جاءِ آهي ۽ اڪثر هاڻوڪي حالت ۾ شڪرانو
 ڪندو آهيان. جي خداخواست ڪو ڏک يا تڪليف يا
 نقصان يا اذاءِ جو وقت ايندو آهي ته انهي مهل به اهي
 خيال ڪري دل کي تسلي ڏيندو آهيان ته نقصان
 وڌيڪ ٿيو هو پر خدا صاحب جي مهرباني ۽ سن آورو
 ٿيو آهي ۽ شايد انهي نقصان يا اذاءِ ۾ منهنجو عمر ۽
 فائدو هونهنڪري ائين ٿيو آهي. غيب جي عمر
 انسان کي پتي نه سگهندي آهي. خدا تعاليٰ کي سڀ
 خبر آهي. اهو پاڻ چڱو آهي ۽ جيڪي ڪندو هوندو
 سو سڀ چڱو هوندو.

(۱۰) ميرزا صاحب جي شاعري ۽ شعر

حافظ شيرازي عليه الرحمہ فرمايو آهي :-

از رقيب دلم لياقت خلاص

مثل القاص لا يهب القاص

معني :- ”نهنجي طلبگار کان منهنجي حقد نه ڇٽي .
پهاڪو آهي ، نه فقير فقير کي نه سهي“ .

انهيءَ والگر سنڌ جي ڪن شاعرن جي نظرم ميرزا صاحب مرحوم هڪڙو معمولي شاعر هو. اهڙي راءِ ڏيندڙ شاعرن تي اسين ڪوبه حرف ڪونه ٿا رکن ۽ ڇاڪاڻ جو انهن ميرزا صاحب مرحوم جي ساري شاعري فقط ”سودائيءَ خام“ ۾ سمايل سهجڻي آهي ، جنهن منجهه ميرزا صاحب مرحوم جي اوائلي وقت جا شعر آهن . ”سودائيءَ خام“ ۾ جيڪڏهن شعر جي بيروني فرو گذارڻ کي ڇڏي شاعر جي ذهينيت ۽ اڪندائي تي نظر ڪمي ته ان جا شعر به ميرزا صاحب مرحوم کي بلند پايه شاعر ثابت ڪن ٿا .

جيترو ئي سگهيو اوار واسين ميرزا صاحب مرحوم جي شاعريءَ ۽ شعر جو ڪشادو بيان ڏينداسون توهن فتوا پڙهندڙن تي ڇڏينداسون ، ته ميرزا صاحب مرحوم ڪهڙي پايه جو شاعر هو. اهو بيان اسين هيٺين عنوانن هيٺ ڏينداسون :-

(۱) پنهنجي شاعريءَ بابت پاڻ (۲) شاعريءَ جي وصف ۽ ٻاراڻي شاعري (۳) شاعريءَ جي ترقي جا

اسباب (۴) شعر جا قسم (الف) علم عروض جي قاعدن
 تي شعر (ب) علم موسيقي جي قاعدن تي شعر (۵)
 عروضي شعر جا قسم (الف) وزن ۽ نونگار جي
 مد نظر تي :-

- (۱) مصرع (۲) بيت (۳) فرد (۴) غزل (۵) قصيدو
- (۶) قطعه (۷) مثنوي (۸) رباعي (۹) مثلث (۱۰) مربع
- (۱۱) مخمس (۱۲) سدس (۱۳) ترجيع بند (۱۴) لركيب
- بند (۱۵) مستزاد (ب) مضمون ۽ فن جي مد نظر تي :-
- (۱) تضمين (۲) ترجمو (۳) مناجات (۴) نعت (۵) منقبت
- (۶) واسوشت (۷) سحر (۸) نعت (۹) تاريخ (۱۰) معما
- يا گجھارت (۱۱) مدح (۱۲) ديو (۱۳) هزل .

- (۶) موسيقي قاعدن تي شعر جا قسم :- (۱) ڈوهيڙو
- (۲) نيري (۳) وائي (۴) ڪافي (۵) مولود (۶) مداح
- (۷) شعرجي تراڪت ۽ سينگار :- (۱) قافيه ۽ رديف
- (۲) فصاحت ۽ بلاغت .

- (الف) علم بيان :- (۱) تشبيه (۲) مجاز (۳) ڪنار
- (۴) استعاره (۵) اصطلاح (۶) پهاڪو
- (ب) علم بديع :- (۱) لفظي صنعتون ۽ معنوي
- صنعتون .

- (۱۸) ميرزا صاحب جا ناعيل نظامي ڪتاب :- (۱)
- سوداء خام (۲) ديوان قليچ (۳) گلشن راز (۴) مودين
- في دنيا (۵) چندن هار

(۱) پنهنجي شاعريءَ بابت ڀاڻ.

هڪ اسين ميرزا صاحب مرحوم جا به ٿي ڪلام
 لکون ٿا، جنمان معلوم ٿيندو، ته هو شاعريءَ کي
 پنهنجو مائتاڻو ورثو ڄاڻندو هو ۽ کيس پنهنجي شاعراڻي
 لياقت جو پورو پورو احساس هو.

(۱)

پهرين هو شعر چيو عبدالواسع رحيم
 مدجھ، هرات آيو ۽ دهشتان رحيم هو گرجي
 شاه بهرام ۽ مسعود ۽ سنجر سلطان
 ڪئي نوازش، ٿيو استاد سخن، هو پنهنجي
 پنهنجو والد به هو گرجي، آيو ايران مدجھان
 گرجي اٿن آءُ به ٿيس، ٿيس جهي هڪ سنڌي
 شعر سنڌي چيو مون فارسي ۽ هندي ٻڌا
 گرچہ والد بنان ڪنهن شخص نوازش نه ڪئي
 شاعرن جو منکي ماڻهو مڙ ٿي استاد سڏين
 پاڻ گرچہ لياقت نه ڏسان ٿو آءُ کي
 لشر ۽ نظم ۾ تصنيف ڪر ڪئي ڪتاب
 سنڌ ۾ سڳو سڃاڻي ٿو، بهر هند ۾ پي
 فخر ڪر ڪين قليمچ ان ٿي، رکج شغل اهو
 شڪر ڪر رب جو ۽ پي ماءُ جو، جن اهڙو ڪئي
 (ديوان قليمچ غزل ۳۳۸)

ڪر شڪايت شاعرن جي ڪين ٿون اي ئي هير
 سڏ نه ڪوڙو ٽنڪي، حق جا سي سدا پيغامبر
 ڏس ته اورحمان جا سڏجن تلامين اصل کان
 ۽ نئين ۽ ولين کان ملي تن خوش خبر
 شعر معدي والگي ٿيو لفظن جي پردي ۾ لڪل
 شعر آهي سچ، رکي ٿو دوش سو ڪچ جو مگر
 جيئن آکاڻين منجهان ڪري نصيحت تي سدا
 شرع ڪري شعر مان راز ۽ عنايت سان بهر
 ڪئن ٻڌي ها مصطفيٰ عسان بن ثابت جو شعر،
 جي ٻٽاڪ ۽ ڪوڙ هو الڀ ۽ هو الڀ خطر؟
 نابغه شاعر جي ڏندن ۽ چپن تي ڪئن دعا
 او (صلعم) ڪري ها خير جي ۽ مهر جي ان تي نظر؟
 شعر جي ٿي شاعرن کي جي هجي العام بد
 ڪعب شاعر کي ڏئي ها تحفو ڪئن غيرالبشر (صلعم)؟
 شاعري عباس ڪئي، حمزه ۽ طلحه ۽ علي
 جعفر ۽ سعد ۽ سعيد ۽ ابن عباس بيشتر
 سر جو پيشڪ ٿون ڪر ٻيو شل دائر اي ڦليلچ
 جو ٿندي ٿو شعر، ٺاهي آدمي سو آهي غر.
 (ديوان ڦليلچ، غزل ۱۰۳)

جيڪي شاعر حامدانه طبيعت سببان ميرزا صاحب
 مرحوم کي عمدو شاعر نه ليکيندا هئا، تن جي گفتارن

جو نر لاءِ ميرزا صاحب مرحوم جي ڪنن ٿاڻين ۾ بهيل
هو، تنهن بابت هو پنهنجي ڪلام ۾ هئن ٿو فرمائي ۽:-

قلم منهنجي مان نڪري ٿو سڄي خوب

نه دنيا ۾ وڻان سڀ کي تڏهن ٿو

ٿيڻ سڀ شعر هولي ۽ جواهر

خدا ولدا خريدارن کي ڇا ٿيوا

(ديوان قليچ غزل ۲۴۹ مان)

ٿيس آءِ سنڌ، حيدرآباد، هندستان ۾ پيدا

ڇڱو ٿئي ها، ٿيان ها روم يا ايران ۾ پيدا

هتي جا ماڻهو اڪثر غلام، منهنجو قدر ڇا ڄاڻن

چنان ها اڳ ٿيان ها مصر يا يونان ۾ پيدا

وطن آهي برابر هي، لڳي پيارو مون کي ايشيا

ٿئي البت سدا حب الوطن ايمان ۾ پيدا

آهيان لعل بدخشان، قدر منهنجو ٿئي وطن ۾ ڪن

لبي اي قدر هو غود، ٿيو جو عربستان ۾ پيدا

فضيلت سعد ۾ هئي اڳ، ولي سا، ويا جڏهن ماض

مري ويا مرد همدج، ٿيا ڪائنات گهمسان ۾ پيدا

نه ڄاڻن فارسي عربي سنڌي ٻيا ٻوري سمجهن ڪن،

دين آڏو رباب اي اور ٿيو ڪفران ۾ پيدا

چون ڪي شعر ٻيا ٿا، پر نه ڄاڻن قاعدا قانون

ٿين ڪنهن جا گل هر گهر نه خارستان ۾ پيدا

انهيءَ کان ڪين ڄاڻن قدر منهنجو سڌ جا ماڻهو
 بلا ڪيئن خيال رحمانِي ٿين شيطان ۾ پيدا؟
 وڻي ٿي حاڪمن کي ڇاپلوسي پڻ ۽ لپڇائي
 خوشامد کان خوشي بي حد ٿئي سلطان ۾ پيدا
 هتان ها رومي يا يوناني، منهنجي شعر لئ منهنجو
 آئي ها هر مري بت شهر جي ميدان ۾ پيدا
 ڪريان ها يا خوشامد هت هجي سرڪار يا منصف
 لقب ٿا ”شمس“ يا ”سر“ جو ٿئي ها ان ۾ پيدا
 مگر اهڙي لقب کان ٿو لڳي مولڪي لقب يارو
 رهان موليٰ جئن سڀ ۾ ۽ تيان ايمان ۾ پيدا
 نه ڄاڻو قدر فردوسيءَ جو جهڻ مسمود، جي ان خان،
 ڪريان آءُ هجڻ جاڳي ڦٽندو پڻ زندان ۾ پيدا
 شڪايف ڪيسن بي قدريءَ جي ڪندين پيو قليچ آشر
 چئين ها، تين ها ٻيءَ وانگي جي گرجستان ۾ پيدا.
 (ديوان قليچ قصيدو ۷)

~~~~~

۲) شاعريءَ جي وصف ۽ انداز جي شاعري
 خدا تعاليٰ جلشانه جهڙيءَ طرح انسان کي ٻين سون
 اهڙين خوبين ۽ طاقتن سان نوازيو آهي، هي ٻين سان
 وارن ۾ نتيجن نظر اچن، اهڙيءَ طرح شعر جوڻ جي
 ذات به انسان جي ئي فطرت يا سرشت ۾ سمائڻ فرمائي
 آهي. انسان ۾ جا ڳالهائڻ جي طاقت رکيل آهي، تنهن
 جو هڪڙو ڀاڱو آهي شعر. جا ڳالھ انسان جي دل ۾

اچو هر ڪر ڪري، سا جيڪڏهن شعر جي ضرورت ۾
 نڪريو ظاهر ٿي ٿئي، ته اها نشر بنسبت تمام وڌيڪ
 اثر واري ۽ دلچسپ ٿئي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن انهن
 به ٿيندو آهي، جو انسان پنهنجي دل ۾ ڳالهون ٻيو ڳڻي
 ته ڪيفيتون مٿس اهڙو غلبو اچيو ڪن، جو بي اختيار
 سندس ذهن ۾ شعر يا شعر جو مضمون اچيو وڃي.
 جهڙيءَ طرح انسان ويني ويندي پاڻمرادو جهونگارڻ ۽
 ڳائڻ ۾ لڳي ويندو آهي، تهڙيءَ طرح ڪنهن ڪيفيت
 جي اثر هيٺ اچڻ ڪري هو شعر جوڻ لڳندو آهي.
 اثر جي مدنظر تي شعر ۽ نشر ۾ ايترو فرق آهي،
 جيترو رواجي گفتگو ۽ ڳائڻ ۾ آهي.

شعر جو مدار دل جي ڪيفيت، جذبي ۽ اثر تي
 آهي، تنهنڪري ان لاءِ ڪنهن علمي قابليت جي ڪابه
 ضرورت ڪانهي. هڪڙو جاهل ۾ جاهل شخص جنهن
 جي دل ۾ ڪو خيال پيدا ٿي سگهي ٿو، اڪي انهي
 خيال ظاهر ڪرڻ جي بهنج آهي، سو به شعر چئي
 سگهي ٿو. اهڙو شعر ڪنهن استاد، عالم ۽ آزمودگار
 شاعر جي شعر وانگر بلڪل صحيح ۽ پورو نه هوندو،
 سا ڳالهه ٻي آهي. ۽ هي به ممڪن آهي ته اهڙو شعر
 فقط شاعرانو خيال هجي ۽ ڪنهن وزن سان موافق نه
 نه هجي.

خدا تعاليٰ دنيا ۾ ٻن قسمن جا دماغ خلقت ۾ آهي:
 هڪڙا اهي جي قدرتي طرح پاڻمرادو ڪنهن جي ٻڌائڻ

کان سواء ۽ علم عروض يا علم موسيقي جي اصولن کان
 ناواقف هوندي ته شعر جو موزون يا لاموزون هئڻ سڀي
 ڪريو سگهن ٿا، جهڙوڪ ڪري جڏهن پاڻ شعر چون ٿا
 يا ٻئي جو شعر پڙهن ٿا، تڏهن موزون (وزن تي) يوزو
 پڙهن ٿا. ٻيا اهڙا دماغ آهن، جنکي شعر چوڻ جي
 ذات نه قدر تي مليل آهي، پر طبع جي موزولي گهٽ
 حاصل ٿيل اٿن، سي استادن کان علم عروض يا علم
 موسيقي جا اصول سکي آسانيءَ سان ڦاٽل شاعر ٿي
 سگهن ٿا. جن شخصن کي شعر گوئي جو مادو ۽ طبع
 جي موزولي فطرتي طرح عطا ٿيل نه آهي، سي علميت
 جي زور تي هرگز شاعر بنجي نه سگهندا؛ مگر شعر جي
 عيب ۽ صواب پروڙڻ جي لياقت ڪري سگهن ٿا.
 ميرزا قليچ بيگ صاحب کي خدا تعاليٰ نڌي
 هوندي کان موزون طبع بخشي هئي ۽ شعر گوئي جو
 مادو منجهس فطرتي طرح سمايل هو، جنهن ڪري هو
 علم عروض ۽ علم موسيقي جي قاعدن ۽ ضابطن کان
 اڳ نڌي هونديئي موزون شعر چوندو هو. هيءُ ڳالهه
 پڌري آهي، ته نڌيءَ عمر ۾ علم لغت (ڊڪشنري)
 جي پوري ماهيت نه هوندي آهي، جهڙوڪ ڪري لفظن
 جي صحيح ۽ غلط تلفظ جو اهڙو نه رهندو آهي؛ جيئن
 عام گفتار ۾ لفظن جو تلفظ (صحيح يا غلط) سڻبو پڌرو
 آهي، تن تي ڪم آڻبو آهي. اهيءَ سبب ڪري
 ميرزا صاحب مرحوم جو نڌي هوندي جو لاهيل شعر

جنوبيڪي سندس ايمانداري پري دل گهڻي مت ست
 ڪرڻ کان سواءِ ٺاڻڪ جي ڪتابن ۽ ”سوداڻي خام“
 ۾ شايع ڪندي ڪوبه عار نه ڄاڻو، تنهن ۾ جيڪڏهن
 لفظن جي تلفظ يا نحوي بناوٽن ۾ ڪي فروگذاشتون
 آهن، ته انهن جي ڪري ميرزا صاحب مرحوم جي
 خداداد فطرتي شاعري ۽ طبع جي موزونليءَ کي ڪوبه
 چيپ لڳي نٿو سگهي.

ميرزا صاحب کي ننڍي هوندي کان سندس والد
 شريف ئي شعرن ۾ اصلاح ڪريو ڏيندو هو، جنهن سندس
 (مٿي پيش ڪيل) شاعريءَ جي بيان واري شعر ۾
 چيل آهي:—

”شعر سنڌي چيو مون فارسي ۽ سنڌي ٻڌ
 گرچہ والد بيان ڪنهن شخص اوازش نه ڪئي.“
 ميرزا صاحب جن جي والد شريف جي مادري
 ٻولي ٽرڪي هئي ۽ هو پارسي ۽ عربيءَ جو علامه هو
 مگر سنڌي ٻوليءَ سان ايتري قدر واسطو هوس جيتري
 قدر لاڳاپي وارن سنڌي ماڻهن ۽ لوڪرن ڇاڪون سان
 ڳالهائڻ ٻولائڻ جو. انهيءَ ڪري هو پنهنجي هورهار
 فرزند کي جيتري قدر پارسي ۽ اردو شعرن ۾ اصلاح
 سمجهايو به ڪهندو هو، اوتري قدر سنڌي شعرن بابت
 سمجهائڻ جي مٿس ميار ئي ڪانه هئي.

ميرزا صاحب مرحوم جي ننڍپڻ واري زماني ۾
 سندن خاندان ۾ سنڌي ٻوليءَ کان وڌيڪ پارسي ۽
 اردو ٻولين جو وهندڙ هوندو هو.

انهن ڳالهين ڪري ”سوداءِ خام“ ۾ ميرزا صاحب
مرحوم جو جهڪو سنڌي شعر ڏاڍل آهي، تنهن کان
سندس پارسي ۽ اردو شعر ڪئين وڌيڪون ڪيتر آهن.

(۳) شاعريءَ جي ترقيءَ جا اسباب

شاعريءَ ۽ طبع جي موزونيءَ سان گڏ ذهن جي
خدائي ذات هميشه شامل هوندي آهي.

ميرزا صاحب مرحوم ننڍڙي ئي هوندي اول
دروحي جو ذهين هوندو هو. سندس شاعريءَ جي
ترقي جو پهريون پهريون سبب هو سندس والد شريف
جي شاعري. تنهن کان پوءِ جڏهن جڏهن ميرزا صاحب
پارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين جا صرف لغتون
(اردو شعرايون) علم عروض، علم قافيي، علم بيان، علم
بديع جا ڪتاب مطالع ڪيا ۽ انهن مان پرايل حاصلات
کي جڏهن جدا جدا شاعرن جي خيالن ۽ ڪلامن سان
ڏٺي ته مزو ماڻيندو ويو، تنهن ڪري انهن علمن سان پنهنجن
هي شعر کي وڌيڪ ترقي ۽ ازاڪي ڏيندو.

ميرزا صاحب مرحوم جي اوجواڙيءَ جي شاعريءَ
واري وقت ۾ علم عروض جي قاعدن تي سنڌي شعر
لاهن جو چرچو اڃا تازو هو. تعليم کالي جي سندسڌار
اخبار جا ڪراچيءَ مان ڇپجي هئي، تنهن ۾ سنڌ جا
اور شاعر پنهنجا شعر وجهائيندا هئا ۽ هڪ ٻئي کي
پنهنجي پنهنجي شاعراڻي لياقت ڏيکاريندا هئا. ميرزا
صاحب مرحوم جا شعر به ان اخبار ۾ درج ٿيندا هئا.

انهن ۽ انهن جا پراڻا مگر روح کي تازي ۽ پڪي ڏيکارڻ وارا اڃا به ڪن ڪنهن پاسن پر موجود آهن، هي ڏيکارين ٿا ته اهو علمي جهيڙو وارو زمانو بسڪ ان وقت جي نوخير شاعرن جي لوسن طبع لاءِ تازو جو ڪم ڏيندڙ هو.

نوڪريءَ جي وقت ۾ سنڌ کي چڱيءَ طرح گهمڻ ۽ جدا جدا علم دوستن سان ملاقاتن ڪرڻ ڪري ميرزا صاحب مرحوم کي سنڌي ٻوليءَ جي لهوي ترڪيب ۽ اصطلاحن تي تمام چڱو قبضو ٿيندو ويو. تنهنڪري هو جيئن پوءِ ليکڻ لهايس اعليٰ درجي جا سنڌي شعر ٺاهيندو ويو.

ميرزا صاحب مرحوم جدا جدا موقعن تي سڀ ڪندي جيڪي جيڪي قدرتي نظارا ڄاڻيا، تن مدجهس واقعن انگاري جي شاعراڻي طاقت تمام چڱي پيدا ڪري وڌي. هڪڙي هنڌ برفباريءَ جو نظارو ڏسي الڪي پنهنجي شعر ۾ هن طرح ٿو بيان ڪري :-

برف پئي ملڪ ٿيو سفيد صفا
پر جي ويئي چنن اچن گلن سان هوا
تا اڏامن اڇا ڪوٺر چن
دڙ پي پنهنجي کان پلجي سڀ جي ويا
پئي پڇي آسمان جي چانده
۽ اٿو هارجي پيو هر جا

آسمان آهه چڻا پڇارو ٿيو
 ۽ ڪپهه ٿو پڇي هوا ۾ يا
 نه ڏٺو اهڙو جنهن نظارو قليچ
 رهي دل ۾ اندر ڪيو تنهن ڇا؟
 (ديوان قلميچ غزل ۲۵)

شاعريءَ جو هڪڙو اصطلاحِي نالو آهي ”درد جو
 دونهو“. جنهن دل ۾ درد جو ديو نه هوندو، تنهن
 شاعري جا پير ڪيڏائي نه آهن. درد شاعريءَ جي
 نظاريدار بدجڻ لاءِ ائين آهي، جئن سورج مڪيءَ لاءِ
 سڄ. ميرزا صاحب مرحوم جي دل حقيقي درد سان
 دوچار هوندي هوندي زماني جا صدمو به ڪي گهٽ
 ڪين سٺا هئائين، جئن مٿي سندس حالات ۾ بيان ڪيا
 ويا آهن. اهڙا دردن جا ڏوڏا به سندس شاعريءَ ۾
 ويا ٿا، روح پيدا ڪندا، ميرزا صاحب مرحوم
 پنهنجي دل جي درد ۽ غم بابت هڪڙي هنڌ هئن
 ٿو فرمائي:—

قلب منهنجي ڪي ڪڏهن ڏڪر ۽ ارمان نه ٿيو؟
 ڪهڙو سوڏينهن ڪڏهن ڇاڪا ڳريبان نه ٿيو؟
 منهنجي سيني ۾ ازل کان ٿو رهي غم ۽ الم
 دل جي ڪوليءَ ۾ ڪڏهن عيش جو سامان نه ٿيو.
 عمق جا داغ ٿيا دل تي هزارين مونڪي
 ڇا ٿيو جسر جي داغن کان گلستان نه ٿيو؟
 داغ لالا ٿي رکي باغ ۾، هي دل جو زخم
 ڪهڙي ڪم جو ٿيو جي شمع شبستان نه ٿيو؟

خوش نه دنيا ۾ رهن اصل کان مؤمن ٿا ڦاٽيڻ
خوش رهن جي هو نه ٿن لاء هي زندان نه ٿيو.
(ديوان قلنچ غزل ۲۶۷)

(۱۱) ميرزا صاحب جي تصنيفات جي ياداشت

هتي ميرزا صاحب مرحوم جي تصنيفات بابت ۽
ياداشتون ڏجن ٿيون ۽:

هڪڙي ياداشت مان خبر پوندي ته ميرزا صاحب
مرحوم سال ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب ٺاهيا ۽ ان وقت
هو ڪهڙي هنڌ پڙهندڙ هو يا مختيارڪار يا ڊپٽي
ڪليڪٽر هو يا پينشن بردار هو. انهيءَ ياداشت ۾ سال
۱۹۲۳ع تائين ميرزا صاحب جا ٺاهيل (ڇاپيل توڙي
اڻ ڇاپيل) ڪتاب داخل ٿيل آهن اها ياداشت ميرزا
صاحب مرحوم جي هڪ لکيل ياداشت کان ٽٽل ڪئي
وئي آهي.

انءِ ياداشت مان ميرزا صاحب مرحوم جي سڀني
ڇاپيل ڪتابن جا نالا معلوم ٿيندا ۽ اها به خبر پوندي
ته اهي ڪتاب ڪهڙيءَ پراس ۾ ڇپيا آهن يا ڪهڙي
ڇپايا آهن.

(الف) لکيلن ڪتابن جي سالوار ۽

هڪان وار ياداشت

۱۷۰ع — گورنمنٽ هاءِ سڪول حيدرآباد.

پارٽا شعر فارسي ۽ سنڌي.

- ۲، ۱ع — حر درآباد.
 جواد، انسان فارسی.
 ۱۸۷۴ع — ایلفد تن کاليج بمبئي.
 انگريزي، زبان بر پارسي گرامر ۽ انگريزي
 زبان بر عمر عروض.
 ۱۸۷۷ع — ایلفسٹن کاليج بمبئي.
 انگريزي زبان بر اوسي اشتقاق - مقالات
 الحکمت سعدي.
 ۱۸۷۸ع — کراچی - قصو ترطي جو
 ۱۸۸۰ع — کراچی - لامل مجنون ناک، راه نجابت،
 هدايت النساء، مومل راڻو
 ۱۸۸۵ع — نصيرآباد :-
 شاه يتالي جو احوال، ڏاڙهياري جبل جو سير
 ڪافيون، خورشيد ناک.
 ۱۸۸۸ع — نصيرآباد :-
 علم اخلاق، صحيف النساء، علم دستور المعاش
 تاريخ محمدي، رستم بهلوان، مشتاق القرآن،
 علامت القرآن، دلارام
 ۱۸۹۰ع — نصيرآباد - دلپسند لطيفا
 ۱۸۹۰ع — روهڙي - زيب، دلپسند قصا
 ۱۸۹۰ع — شڪارپور - تعليم حڪمت ڀاڱو پهريون
 ۱۸۹۱ع — نصيرآباد - تعليم حڪمت ڀاڱو ٻيو ۽ ٽيون،
 موهني، مخزن الثواني

۱۸۹۴ع — عمر ڪوٽ — بڪاولي ٺاڻڪ، لويي ۽ ٺوڪي

ٺاڻڪ، ڪيمياءَ سعادت، ۽ انگريزي ترجمو

(Islamic Philosophy)

۱۸۹۵ع — لاڙڪاڻو — زمين ٻوڪڻ ۽ عام ۽ هنر، باغ ۽

باغباني، عالم آبي، سراب الارض ٺاڻڪ ۽

بها سرڻا

۱۸۹۶ع — سرحد سنڌ يا جهڪب آباد — اورجهان ۽

جهانگير ٺاڻڪ، سندن ٺاڻڪ، نيمر طبيب

۽ نيمر ملا ٺاڻڪ، جالور

۱۸۹۷ع — جهڪب آباد — ناد رساه ٺاڻڪ، حسنا ۽ دلدار

ٺاڻڪ، الڪوٽري آفيسر ٺاڻڪ، ڳولن هي

وڏيون لام هدايت

۱۸۹۸ع — جهڪب آباد — پڪي

۱۹۰۰ع — نوشهرو فيروز يا حيدرآباد — عجائب غرائب،

شاه ايليا ٺاڻڪ، شيخ چلي ۽ اڻڻ مسخرو،

ثابتعلي شاه جو احوال ۽ مرثيا پاڻو پهريون،

فارسي زبان جي تاريخ، چچنام انگريزي،

سوداء خام

۱۹۰۱ع — (ڪوٽڙي يا حيدرآباد يا ڪراچي) ڪيمياءَ

سعادت سنڌي پاڻو پهريون ۽ ٻيو، خود يادري

سنڌ جي تاريخ انگريزي

۱۹۰۲ع — ڪراچي يا حيدرآباد — اسلامي رسالو، ڪيمياءَ

سعادت پاڻو ٽيون

- ۱۹۰۳ع — ڪوٽڙي — لطيفه معرفت، ڪرامت ال اولياءِ
- ۱۹۰۴ع — (ڪوٽڙي يا حيدرآباد) سنڌ جي تاريخ
تصوين سان، اسلامي ڪتاب درجيواد،
جواهر الاخلاق، تهذيب اخلاق، گلشن اخلاق
اخلاق القرآن والحديث، اخلاق النساء، اخلاق
صوفيه، فرائض انساني، ضمن الفردوس
- ۱۹۰۵ع — ڪوٽڙي يا حيدرآباد — حقائق الارواح، عالم
خواب، رساله ڪرامتي، لغات لطيفي، حالات
الاولياءِ، مقالات الاولياءِ، رباعيات عمر خيام،
فيروز دل افروز ٽاڪ
- ۱۹۰۶ع — ڪوٽڙي يا حيدرآباد — مقناطيس حيواني،
حاجتمندي مان طاقتمندي، صداقت الاسلام
ابڪار الافكار، زاد ال آخرت، ثابته علي شاه
جا مرثيا بهو پاڻو
- ۱۹۰۷ع — ڪوٽڙي يا حيدرآباد — بصيحت نام امام
غزالي، ميراث المسلمين، مجالس الشهداء،
الجهل، عالم ارواح
- ۱۹۰۸ع — ڪوٽڙي يا حيدرآباد — اسرارڪمف، رد تشييت
شمشاد مرجان ٽاڪ، سنڌي زبان جي تاريخ
- ۱۹۰۹ع — ڪوٽڙي يا حيدرآباد — يوسف ۽ فاطمه،
گر جي نام فارسي، عزيز شريف ٽاڪ، گلزار
گلزار ٽاڪ، اشعار القرآن

(۱۳۴) .

۱۹۱۰ع۔ سوزاء خام لئون چاڙو

۱۹۱۱ع۔ حاجي بابا اصفهائي، ليکي بدي نائڪ،

حرکت مان برکت نائڪ، سر سهڻي جي
شرح، گلن جي ٽوڪري، شر لاک هومس
۽ پاڳا

۱۹۱۲ع۔ ٽي گهر ۽ پاڳا، آزاد مان آزاد، عام نصوف،

لطيفي لائق، تعليم صحت ۽ ڳوٺن، پرنس
شهزاد، لياسفي، سچر سنگهه يا خوشيءَ

جو سبب

۱۹۱۳ع۔ لچمي، الحيات بعد الممات، سر سسئي جي

شرح، لئون شاه جور سالو، علم ادب، طبيع
الهام، جولمن هوم، ايرڪ

۱۹۱۴ع۔ اسلامي پنڊون ڪتاب، بابا دل، سسيءَ

ڪان سواءِ ڏڙ، راحيل، لوسي، ڏاڍو، شمران
يا شيطان جي نالي، شيطان جو مريد، سنڌي
شعر جي تاريخ، چو ۽ چا، مولن جي دٻلي
پاڳو پوراڻو، سچي محبت، ايمرسن جا عجيب
ڪتاب، عجيب طلسم، عجيب الماس

۱۹۱۵ع۔ شرع محمدي، حواليءَ جواڪسير، چندن هار

پاڳو پوراڻو، سنڌ جي مختصر تاريخ، علمي
گلدستو، (سنڌ ۽ وديا) اميد شاه، نادر شاه
سراب ديو) ۽ لنڊا انسان، نائڪ پرهيز
جي ٽولي.

۱۹۱۶ع — دل جو آرام يا عجيب دوا، هڪڙي سگهڙ
زال، زالن جا فرض، ڪادمجري، جنگ، نامو
علم، لکڻ سنڌي، سر سراج جي شرح، اسلامي
تحفو

۱۹۱۷ع — در نجف، تحفه اماميه، چڱي خيال جي
گرامت، مصيبت ماريان، جارجيا يا گرجستان
سولھري خيال، عجيب جواهر، نصيب پنهن
جي وس - لاله رخ - مختيار ثقفي - رواجي
حڪمت

۱۹۱۸ع — شاه جي رسالي جي ڪنجي - غلاميءَ مان
مٿي ڇاڙھو - پرهيز نامہ - گلزار تعليمي - ٻاراڻا
گل ٿل - جمشيد ۽ حميده لائڪ - سيرة النبي
دل وندرائيندڙ ڳالهيون (۱، خط - ۲، ٻالو - ۳،
پيٽون - عاقل ۽ فاطمه) - قديمي چيني اخلاق
شڪ جو شڪار - عالم جو استاد - ڏوهن جي
قبولداري

۱۹۱۹ع — نصيب نامو ملن لاء - حيواني عقل ۽ ان جا
مثال - بدايع الوقايع - عجيب ڳالهيون - ايندڙ
زمانو - ٻاراڻي تعليم - نوريت - الجمل - زاور -
يسوع مسيح جي سوانح عمري - هندستان
جون ديسي آکاڻيون

۱۹۲۰ع — زالا زبور - املہ مالڪ ڀاڱو پھريون - سليم
عرف لکڻ - علم بديع - فوائد الاخلاق - لطائف

الطوائف - ورزش نامو - هٿن سان ڪٽڻ ڳالهاڻجي
پاڇين جا طعام - بيماريءَ جا سڃا ۽ ڪوڙا
سبب

۱۹۲۱ع — سنڌي گرامر وڌو - غنائن القرآن - سنڌ جا
قديم شهر ۽ الهن جا - ماڻهو - ماڪن جي
مفلسي - زينت - انسان - اسلام - نصيحت
المسلمين - اخلاق المتدينين

۱۹۲۲ع — سنڌ جي مختصر جاگرافي - تصور جي تاريخ
شرح ديوان گل - تقريرون ۽ تقريرون - يادگيريون
تحفة المسوان - حجة الشيعة - محبت آل عبا -
اسلامي حقنامو - اسلام جا ٽيهتر فرقو - عقود
الائي - اصلاح نامو - ٻارن جي ولد يا پريون
لغة اسماعيلية - شرح مومل راتو - هزاريات -
رياست خيرپور جي تاريخ - تحفة السالڪين -
عبادت نامو - اسلامي تعليم - سعادتي -
روشنائي نامو - خان بهادر حسيني انندي
جي سوانح عمري - جهڙو خيال تهڙو حال -
سينڊرڊ ۽ مرن - رابڊس ڪروسو

۱۹۲۳ع — شهزادو بهرام لائڪ - اسلام موجب اصول
گياسفي - استاد جي قدمن وٽ - چچنامو سنڌي
قديم سنڌ جا ستارا - تواريخ القرآن والهديف
لغات قديمي - طلب العلم في الاسلام
شيخ بو علي سينا - سوانح عمري پنهنجي -

چندن ھار ياڱو ٻيو۔ املھ ماڻڪ ڀاڱو ٻيو۔ مونھن جي
دبلي ڀاڱو ٻيو۔ سوداء خام ڀاڱو ٻيو۔ ڪشت
اعجاز ترجمہ ”گلشن راز“ پرشن جيمس الڪريزي
۱۹۲۴ع۔ طب۔ مطبوع ۽ مخزن منظوم۔ مشنوي لركيب
الانسان۔ شاهنامي وارا شاه۔ وامق ۽ عذرا۔
سائيس جا عجائب غرائب ڪم۔ علم رمل۔ مفتاح
الرمل۔ مھنجو عجيب ڌرتي گھر۔ خواب ۽
تعبير نامو۔

۱۹۲۵ع۔ منتخب المعلومات۔ انساني ستاري جي
شروعات۔ انگي حساب ۴ ڀاڱا

۱۹۲۶ع۔ عملي مذهب۔ مصر نامو۔ ڪامل انسان۔ مجمع
المذاهب۔ چين ۽ چيني ماڻھو۔ شرح ديوان
قاسم ۽ فاضل ماڻھو ڪيئن ٿا چمن ۷ ڀاڱا۔

۱۹۲۷ع۔ بابل ۽ ليندا۔ حضرت سليمان۔ سچي مردانگي
گلدستہ حمد و ثناء۔ لسان الغيب۔ خطبا۔ مطلع

الانوار۔ مشنوي مخزن الاسرار۔ بد و بدو ۽ بي
نظير۔ صالح ڪل۔ ٿا ڄاڻن ماڻھن جا روح ۲
ڀاڱا۔ فقہ جا عجيب مسئلا۔ ماڻھو پنھنجو ڀاڱو

طبيب۔ انسان جا محافظ ۽ موت کان پوءِ
حياتي۔ عالمگير مذهب۔ گلستان معرفت۔

۱۹۲۸ع۔ بدو ۽ ڏسو۔ غزل ۽ ڪافيون۔ دنيا جي مختصر
تواريخ۔ ديوان قليچ۔ باب ۽ بابي۔ دولانا
جلال الدين رومي۔ ٽالپرن جي صاحبي (انگريزي ۾)

معارف المسلمین - مسٹر بوکر داس شکار پور
مجالس الشہداء -

الجمال مرعس و متل و زہر - ناظمی - حیدرآباد
وہ تشلیف - شیخ عبدالحمید حیدرآباد

ضمائم الشارح و س - مسٹر بوکر داس شکار پور
یوسف و مالہ - مسٹر بوکر داس شکار پور

اشعار القرآن
در اجف

الحکیم

الکریزی تان ترجمہ تالیف الحکیم

سرکاری ہک دیو کراچی

علم اخلاق - مسٹر ہری سنگھ سکر

تہذیب الاخلاق

جواہر الاخلاق

گلشن اخلاق

اخلاق القرآن و الحدیث

اخلاق النسا

اخلاق صوفیہ

الکریزی تان ترجمہ ٹیل خود پوری - قیصریہ
پریس حیدرآباد

انگریزی تان ترجمہ کیل فرایض انسانی

انگریزی تان ترجمہ ٹیل روحانی تعلیم - مسٹر
بوکر داس شکار پور

تاریخی کتاب

تاريخ سند جي تصويرن سان - جو وينا ئل سوسائٽي
حيدرآباد

انگریزی ثان ترجمہ و ٹیل تاریخ مہدی

و مستم اهلوان

” ٻارسي زبان جي تاريخ ”

شاہ عبداللطیف یتائم جواحوال - مسر نوک داس شکار پور

رسالہ کرامی [شاہ کریم جو احوال] - قیصریہ
پریس حیدرآباد

ثابت علي شاه شاعر جو احوال ۽ مرثيا۔ مستر
هريسنگ سکر

سنڌي زبان جي تاريخ - الحق پريس سکر
ڏاڙھياري جبل جو سير - هائيبل سوسائٽي حيدرآباد

زائن جا ڪتاب

اخلاق المسا

صحت النسا - مستر هریسگز سکر

الکریزی تان ترجمہ و تیل تعلیم حکمت [ٹی پاکا]۔

مستور هر ایستگاه سکر

ہدایت النساء۔ مدرسہ الاسلام کراچی

ہاؤس کے قتل

خورشید۔ سرکاری بک دپو کراچی

بکاولی۔ مسٹر ہری سنگ مسکر

لیلائی مجنون۔ ” ”

نور جہان۔ ” ”

نادر شاہ۔ ” ”

شکستلا۔ کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

انگریزی تان ترجمو ٹیل حسناد لدار۔ کالیج ڈرامیٹک

سوسائٹی حیدرآباد

انگریزی تان ترجمو ٹیل شاہ ایلیا۔ کالیج ڈرامیٹک

سوسائٹی حیدرآباد

انگریزی تان ترجمو کپل شمشاد مر جانا۔

کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

گلزار و گلزار۔ کالیج۔ ” ”

ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

عزیز شریف۔ ” ”

کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

فیروز دلفروز۔ ” ”

کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

لیکی و ہدی۔ ” ”

کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

لوہی و لوہی۔ کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

نیر طبیب و نیر ملا ” ” ”

انگریزی تان ترجمو ٹیل انکوارے آفیسر۔

کالیج ڈرامیٹک سوسائٹی حیدرآباد

شيخ چلي اگڻ مسخرو- مسٽر هريسنگ مڪر
عركت مان بوڪٽ

قصا يا ناول

دلارام- سرڪاري بڪ ڊپو ڪراچي
انگريزي تان ترجمو ٿيل دلپسند قصا (۲ ڀاڱا)
قيصريه پريس حيدرآباد

زينت- " " "

موهندي

انگريزي تان ترجمو ٿيل گلن جي ٿوڪري " "
حاجي بابا اصفهالي (۲ ڀاڱا)

سند باد جهازي- مسٽر پوڪرداس شڪارپور

علمي ڪتاب

انگريزي تان ترجمو ٿيل- علم دستور المعاش

سرڪاري بڪ ڊپو ڪراچي

پوک ڪرڻ جو علم ۽ هنر " " "

سرڪاري بڪ ڊپو ڪراچي

بالغ ۽ باغبالي " " "

جالور (تصويرن سان) " " "

مسٽر پوڪرداس شڪارپور

پکي (ايضاً) " " "

عالم آلي (ايضاً) " " "

سرلڊڙ ساهه وارا " " "

حشرات الارض " " "

(۱۴۳)

عجائب غرائب - مسٽر يوڪر داس شڪار پور
عالم خواب

الگريزي ٿان ترجمو ٿيل مقناطيس حيواني
مسٽر هريسنڪر سکر

.. .. اسرار حڪمت

.. .. عالم ارواح

شعر جا ڪتاب

سودائي غلام - مسٽر يوڪر داس شڪار پور
رباعيات عمر غلام - منصوره پريس حيدرآباد
ابڪار الافڪار (پنج ڀاڱا)

گر جي ٿام

موئل راتو (مضبوط) سرڪاري بڪ ڊپو ڪراچي

مختلف رقم

مخزن الفرواني - پيسه اختيار لاهور

ڊپسند لطيفا (ٻه ڀاڱا) مسٽر هريسنڪر سکر

الگريزي ٿان ترجمو ٿيل وڏيون ۽ ننڍيون لاءِ هدايت
لغات لطيفي

سر سهڻي جي تشريح پرايهير پريس حيدرآباد

انگريزي ڪتاب

ليمر اُورس (شعر)

هسٽري آف سنڌ (ٻه جلد) سرڪاري بڪ ڊپو ڪراچي

اسلامڪ ٽيپاسفي - اسلاميه پريس لاهور

پرشن پراسيڊي

پوشن ايتيمالوجي

لائق آف شاه عبداللطيف پناهي

فٽلا لاجپڪل ڪيورو باسٽيز - پرايمر پراسس، حيدرآباد

پوشن جيمس (شعر ۽ ڀاڱا)

—————

ميرزا صاحب جاڪي خاص نظمي ڪتاب

ميرزا صاحب مرحوم جا نظم ۽ نظم ڪتاب
گهڻي آهڻ، جنجا لاءِ سٺا ۽ دل نالاسٽ
مان روشن ٿيندا پراسين هٿ فقط سندس انس جڻ
خاص نظمي ڪتابن باب ڪجهه لکڻ مناسب ٿا
چاڻئون، جنجي بيان ڌارون ميرزا صاحب مرحوم جي
شاعريءَ جو بيان ٺاهڪل ليکيو ويندو.

(۱) سوداء خام

ميرزا صاحب مرحوم پنهنجي ننڍڙيءَ وهيءَ کانولي
پهرين ٽائين جيڪي ٽاڪي ڪتابن لاءِ عاشقانه ۽ اخلاقي
شعر ٺاهيا آهن، يا جيڪي فرماشي نظم، صوفيانه ڪلام
ذمائي جا تجربا، پنهنجي ڏک سک جا احوال ۽ عام
واقفيتون نظم ۾ بيان ڪيون آهن، سي سڀ هن جلدن
۾ گڏ ڪري مٿن نالو رکيائين ”سوداء خام“ يا ڳوڙهيون
۽ ٻيو. پهريون ڀاڱو ڇاپيل آهي ۽ ٻيو ڀاڱو اڃان
ان ڇاپيل آهي.

جن صاحبن کي مرزا صاحب جي بي نظير ۽ اڻ مٽي شاعريءَ جي پروڙن جو موقعو ملندو آهي، سي ميرزا صاحب جي شاعريءَ لاءِ ”سوداءِ خام“ کي ڪسوٽي سمجهي سندس شاعريءَ تي انگشت نمائي ڪندا رهيا آهن. عالمن مرزا صاحب مرحوم پاڻ ”سوداءِ خام“ پاڻي پهرئين جي ديباچي ۾ لکي ٿو ته ”هن ڪتاب ۾ اڪثر شعر لنڊي هوندي جا ڇڙيل آهن. .... هن شعرن ۾ قانون ٽوڙي مضمون جون گهڻيون ئي خاميون هونديون.....“

مرزا صاحب مرحوم جي اها اعليٰ درجي جي واسط روي ۽ ڪسر نشي عقي، جو پڌهدجا لنڊي هوندي جا شعر ڪنهن به دوستيءَ ۽ اصلاح ڌاران شايع ڪرايائين. ”سوداءِ خام“ پاڻي پهرئين جو هڪڙو ڇاپيل نسخو مرزا افضل بيگ صاحب کان موڪلي مليو جنهن ۾ مرزا صاحب مرحوم پنهنجن هٿن سان ساري نسخي ۾ ضروري درستيون ڪيون آهن، شايد ڪنهن وقت اهو درست ٿيل نسخو به ڇاپجي پوي.

جيتوڻيڪ ”سوداءِ خام“ ۾ ميرزا صاحب مرحوم جو لنڊي هوندي جو ڇپيل شعر گهڻو ٻيل آهي، ته به منصفاڻه نظر سان ڏسبو ته سارو ڪلام شاعرانه خوبين جو خزانو نظر ايندو.

”سوداءِ خام“ ۾ سمايل شعر کي چئن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:- (۱) پارسي شعر (۲) اردو شعر (۳) سنڌي غزل (۴) سنڌي متفرقه اشعار.

هند ۾ پارسي شعر ڏنل آهي، جنهن ۾ مرزا صاحب مرحوم پنهنجن ازادگن جي وفات جون تاريخون ۽ ولادت جي سنه بابت قصبدا، قطعا ۽ رباعيون لکيون آهن. تنهن کان سواءِ ويهارو کن غزل ٽيهارو کن خاص رباعيون ۽ مفردات لکيا اٿس، جن ۾ عاشقانه، صوفيانا ۽ اخلاقي مضمون ۽ ڳجهارتون خواه هزلبات لکيل آهن. سنڌي شاعرن ۾ ميرزا صاحب مرحوم جيترو ۽ ان جهڙو عمدو پارسي شعر ٻئي ڪنهن به شاعر جو سايو ٿيل نه آهي. بنان ڪٽڪي چئي سگهجي ٿو، ته سوداءِ خام واري پارسي شعر ۾ سنڌي شعر کان وڌيڪ لڙاڪت، پختگي ۽ ميٽاڇ رکيل آهي. ان جو سبب شايد هي آهي، جو پارسي زبان ميرزا صاحب مرحوم جي ذري گهٽ مادري ٻولي هئي ۽ شعر خواه شعر سان تعلق رکندڙ علمن جي واقفيت به ان کي شروع ڪرڻ واري پارسي زبان ۾ ئي ملي هئي.

پارسي شعر سان گڏ ميرزا صاحب کي ترڪي ٻوليءَ ۾ به مفردات لکيا آهن ۽ ڪن ترڪي ٻوليءَ جي غزلن جو ترجمو پارسي غزلن ۾ به ڪيو اٿس، جنهن مان ثابت آهي، ته ميرزا صاحب مرحوم کي ترڪي ٻوليءَ ۾ به چڱي دسترس هئي.

اردو زبان ۾ ميرزا صاحب مرحوم جا پندرهن کن غزل ”سوداءِ خام“ ۾ داخل آهن، جنجي ساخت به

سنڌي غزلن کان وڌيڪ پختي ۽ لڏيد آهي. انهن غزلن
۾ رڳو عاشقانو ڪلام آهي.

سو ڪن سنڌي غزل جي ”سوداءِ خام“ ۾ آهن،
ان مان ڪي تورا غزل ميرزا صاحب جنجا وڏي عمر ۾
۾ لکيل ٿا ڏسجن ته ٻيا سڀ سندس ننڍپڻ ۽
ڳوٺ جواني جي وقت جا ٺاهيل آهن. انهن غزلن جو
گهڻو انداز ميرزا صاحب پنهنجن ٺاڪن ۾ ڪم آندو
هو، جتان ٺٽل ڪري ”سوداءِ خام“ ۾ داخل ڪيو اٿس.
منفرد اشعار ۾ ڏوهيڙا، ڪاغذون، مخمس، سندس
۽ ترجيع بند ڏنل آهن ۽ ڪي فرمائشي شعر جهڙوڪ
آفيسرن جي مرحا جا غزل ۽ چلسن يا جشن جي
موقعي لاءِ راڳ يا تعليم کاتي جي درسي ڪتابن لاءِ
ٺاهيل نظم به منفرد اشعار ۾ شامل آهن.

”سوداءِ خام“ ٻاڳي ٻئي ۾ جو اسان اڻ ٺاهيل
آهي، اڻ پور ٿين ٻاڳي وانگر هر جنس جو شعر سمايل
آهي. ٻئي ٻاڳي ۾ پنهنجي گهر وڙڻ لاءِ ٻاڳي ۽ ٻاڳي
شعر ميرزا صاحب مرحوم داخل ڪيو آهي. ڪي
اهڙا به گهرو احوال ان ۾ داخل ٿيل آهن، جي شام
ڪرڻ شايد سندس ڪن وادين کي نه آڻڻ.

(۲) ديوان قلمچ

ميرزا صاحب مرحوم نسي جڏهن سندس ڪن
دوستن زور رکيو ته پنهنجو ڪم ”ديوان“ (غزلن جو
ڪتاب) تيار ڪري تڏهن پنهنجا سمورا سنڌي غزل

۽ سنڌي قصيدا، جي سوداء خام جي ٻنهي جلدن ۾
 آيل هئا، سي درست ڪري ”الف بي وار“ ”ديوان قليچ“
 ۾ داخل ڪيائين ۽ جن جن ردیفن وارا غزل سوداء خام
 ۾ موجود آهن هئا، سي لوان تيار ڪري ”ديوان قليچ“
 مڪمل ڪيائين. جئن عام طرح دستور آهي، ته
 سڀڪنهن ديوان ۾ الف کان بي تائين ردیف وار غزل
 لکي پڇاڙي ۾ قصيدا، مخمس، مسدس، مشو يون ۽
 رباعيون داخل ڪيون آهن، تن ميرزا صاحب مرحوم
 نه ڪيو آهي. هن فقط غزل ۽ قصيدا پڏهنجي ديوان ۾
 داخل ڪيا آهن، ٻيا متفرقه اشعار جدا جدا ڪتابن ۾ ئي
 رهڻ لڏا اٿس.

ميرزا صاحب مرحوم پڏهنجي وفات کان فقط چار
 مهينا اڳ ”ديوان قليچ“ کي جوڙي راس ڪيو هو.
 تنهنڪري اهو ديوان اڃا اڻ ڇاپيل آهي، مگر پڪ
 آهي، ته اهو عامي ۽ اخلاقي خزائن جلدئي شايع ٿي
 ويندو.

ديوان قليچ ۾ ميرزا صاحب مرحوم ٽي ليون خوابون
 وڌيون آهن، جي هن وقت تائين ٻئي ڪنهن به ديوان
 ۾ نه ٿيون وڌيون آهن:-

(۱) هر هڪ غزل تي ”هيدنگ“ (عموان) لکيو
 ويو آهي، ۽ ساري غزل جو مضمون ان هيدنگ سان
 رکيو ويو آهي. مثلاً جيڪڏهن هيدنگ آهي ”سورن
 تي صبر“ ”عشق جو ڪارخانو“ ”پردہ نشيني“ وغيره

۱. ان هيدنگ موافق سارو غزل يا قصيدو جئي وهي
ٻار پيو آهي.

عام ۽ قدبر دستور اهو هليو اچي ٿو، ته هڪڙي
غزل ۾ گهڻا خيال سمائبا آهن؛ پر ميرزا صاحب مرحوم
ٻار ”ديوان قليچ“ جي ديباچي ۾ لکي ٿو ته ”غزل
جو هر هڪ بيت علحدو خيال ڏيکاريندو آهي ۽ انجي
سڀني بيتن جو ٻار ۾ ڪو واسطو نه هوندو آهي، پر
مهندجا غزل ٻئي نموني جا آهن. اهي عشقي،
اخلاقي، تاريخي وغيره مضمون تي لکيل آهن ۽
سڀني بيتن جو لاڙو انهي هڪڙي مضمون ڏي آهي
جو هر هڪ غزل جي سري تي لکيو ويو آهي...“

(۲) ”ديوان قليچ“ ۾ ٻي ڀيري خوبي هي رکيل
آهي، جو هر هڪ غزل يا قصيدي جي سري تي انجو
وزن ڏنل آهي، انهيءَ ڪري ان غزل يا قصيدي کي
اهو ماڻهو به عروضي اصول تي پڙهي سگهي ٿو، جنهن
کي جدا جدا وزنن جي واقفيت نه آهي. جيڪڏهن
وزن سان گڏ بعر جو نالو به اتي جو اتي ڏنل هجي
ها ته پوءِ ديوان قليچ جي مطالع ڪندڙ کي ”علم عروض“
جي پڙهڻ جي ڪا به ضرورت ڪانه رهي ها.

(۳) ٽين عجيب خوبي ديوان قليچ ۾ ميرزا صاحب
مرحوم هيءَ رکي آهي، جو غزلن ۽ قصيدن جي
هيدنگن جي ياداشت ديوان جي پڇاڙيءَ ۾ شامل ڪئي
اٿس، جنهنڪري جنهن به مضمون تي شعر ڏسڻو هجي

سو آساني سان ”ديوان قليج“ مان هٽ ڪري سگهجي ٿو. وڌيڪ خوبِي اها آهي جو مضمونن جي فهرست به الڳ بي وار لکي اٿس.

”ديوان قليج“ ۾ ڪل چار سؤ ٽيٽيهه غزل ۽ قصيدا آهن. سڀ سنڌي زبان ۾ آهن. ڪوبه پارسي يا اردو غزل ”ديوان قليج“ ۾ داخل نه آهي.

جيڪڏهن ميرزا صاحب مرحوم جي شاعريءَ جي ڪنهنڪي نور تک ڪرڻي هئي ته ”ديوان قليج“ کي غور سان پڙهي پوءِ ڪري.

”ديوان قليج“ سنڌي لئريچر ۾ اميد ٿي. اهڙي نزاڪت پيدا ڪندو، جهڙي نازن ۾ چنڊ ٿو ڪري.

(ڏيون) رباعيات عمر خيام

عمر خيام جون پارسي رباعيون دنيا ۾ مشهور آهن. يورپ جي ڪيترين ئي ٻولين ۾ ان جا ترجما (نظم خواه نظم ۾) آهن. آئرلينڊ جي مشهور شاعر ايڊورڊ مٽز جرائڊ الهن رباعين جو انگريزي ٻوليءَ ۾ (نظم ۾) ترجمو ڪيو آهي، جنهنجي تعريف انگلينڊ جي نامور شاعر ٽيلڊي سڏن به ڪئي آهي. عمر خيام جي رباعين ۾ جيڪي شراب، ڪباب، عيش عشرت جا الفاظ آهن تن جي حقيقي معنيٰ بلڪل ٻي آهي. رو عانيت ۽ فلسفہ کي سادي سودي پوشاڪ بهرائي ويئي آهي. جيڪڏهن انهن رباعين ۾ اهميات مضمون هجي ها، ته يورپ جا فلاسفر شاعر انهنکي ڪٿن چئي اکين تي دڪن ها.

ميرزا صاحب مرحوم جنهنجي منشا هوندي هئي
 ته هر نموني جي مضمون (نظم خواه اثر) سان سنڌي
 ٻوليءَ کي ڀرپور ڪجي، تنهن هٿن پارسي رباعين جو
 سنڌي رباعين ۾ ترجمو ڪيو آهي.

رباعي پنهنجي سر شعر جو تمام ڏکيو نمونو آهي ؟
 سنڌ ۾ رباعي ساز شاعر ڪي ٿورڙا آهن. پر پارسي
 رباعي کي سنڌي رباعيءَ جي صورت ۾ آڻڻ، اهڙي
 طرح جو هر هڪ پارسي مصرع جو مضمون سنڌي
 مصرع ۾ سمائجي اچي، وزن به ساڳيو قائم رهي ؟
 سنڌي به سليس ڪم آهي، سو وڏو ڪمال چئبو.
 هيٺ نموني خاطر به رباعيون ڏيون ٿا (اصل ؟
 ترجمو) جن تي غور ڪرڻ سان آسانيءَ سان سڀڪو
 چئي سگهندو ته ميرزا صاحب مرحوم ڪو معمولي
 شاعر نه هو، پر ڪماليت رکندڙ شاعر هو.

(۱) اصل

اين دهر که بود مدني منزل ما
 نامد بجز از بلا و غم حاصل ما
 افسوس که حل نه گشت یک مشکل ما
 رفتيم و هزار حسرت اندر دل ما
 (ترجمو)

هن دهر ۾ جيت هئي اسانجي منزل
 ٿيو ڪين سواءِ غم جي ٻيو ڪي حاصل
 افسوس! اسان جي حل نه ٿي هڪ مشڪل
 وياسون ؟ رهي هزار حسرت منجهه دل

(۱۵۲)

(۲) اصل

امروز ترا دست رس فردا نيست
والديشتم فردا بجز سودا نيست
ضايع مکن ايندم اردلت شيڊا نمست
که اين باقي عمر را بقا پيدا نيست
(ترجمه)

اڄ توکي سپان هي دسترس اصلا ناه
۽ فڪر سڀاڻيءَ جو سواءِ سودا ناه
هي دم نه وڃاءِ جي اٿئي دل بيدار
هست باقي عمر کي بقا پيدا ناه

پارسي رباعيون پنج سو آهن، پر ميرزا صاحب
مرحوم ليکڪ مشق نمونہ خروار موجب فقط هڪ سو
ٽيهه رباعيون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيون آهن. ميرزا صاحب
وڌيڪ ڳالھ هيءَ ڪئي آهي، جو جيڪي رندانه
اصطلاح رباعين ۾ ڪم آيل آهن، تن جون حقيقي معنائون
منڍ ۾ سمجھائي ڇڏيون آهن. جيئن ته شراب جي معنيٰ
معرفت جي لذت، محبت جو جلاو ۽ عبوديت جو عيش.
پيالو = جنهن شيءِ ۾ اور يا مشاهدو ملي، دل.

ڪعبو - دل جو مقصد وغيره وغيره ...

(۴) كشف اعجاز

مولانا سعدالدين محمود شبستري جو ٺاهيل مشنوي
گلشن راز مشهور آهي، جنهن ۾ تصوف جا ڳوڙها
اڪتا ۽ روحاني عجيب گفتا ڏال آهن. مشنوي گلشن

راز جي جهڙي پارسي زبان ڳوڙهي، تهڙو مضمون. پر
ميرزا صاحب مرحوم هر هڪ پارسي مصرع کي سنڌي
مصرع ۾ آڻيندو ويو آهي: سنڌي به وري سليس.
البت کي صوفيا، خاص اصطلاح جهڙوڪ عدم،
وجود، تعينات، تجريد، تفريد وغيره سي هو به هو
قائم رکڻا پيا اٿس، جنجو رڪڻ ضروري هو. اهڙن
خاص لفظن ۽ اصطلاحن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي فت لوت
۾ ڏيندو ويو آهي.

ڪتاب جو اصل نالو آهي گلشن راز (ڳجهو باغيچو)
پر ميرزا صاحب سنڌي ترجمي تي نالو رکيو آهي
كشف اعجاز (ڏکڻي ڪم جي پڌرائي) سچ ۽ سچ
نه تصوف جا ڏکيا ۽ ڳوڙها راز ميرزا صاحب مرحوم
سنڌي ۽ ۾ کولي پڌرا ڪيا آهن. ۽ انهيءَ ساري ڪتاب
جي ترجمو ڪرڻ ۾ فقط هڪ هفتو لڳو هوس، جو
ڪتاب جي ڳوڙهائيءَ جي نظر تي تمام ٿورو وقت
چڻبو. ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ ميرزا صاحب مرحوم
چوي ٿو:-

ٿيو پورو هتي هي گلشن راز
جنهن ۾ عشق جو ٿيو سوز ۽ ساز
ڪيو مون ترجمو سنڌيءَ ۾ ان جو
لڳايم ابر پورو هڪڙو هفتو
اصل جو نانءُ ٿيو جڏهن گلشن راز
ڪيو مون هنجو نالو ڪشف اعجاز

اڄسڻ ڪشف اعجاز جا ٿي جاو ٻيٽ هٻٻت ڏيئون
 تاءِ اهيءَ لاءِ نه ناطرين ڪشف اعجاز جي سوان کان
 واقف رهن. ڪن صوفي بزرگن تصوف ۽ روحانيت
 تي پندرهن سوال مولانا شبستري کان پڇيا هئا. سڄي
 گلشن راز ۾ فقط اهي پندرهن سوال ۽ انهنجا جواب ڏنا
 آهن. انهن پندرهن سوالن مان هڪڙو سوال هي آهي:-
 سو آهي ڪير جو چئي ٿو انا الحق؟

چيو جنهن اٿن، سچو هو يا هو احمق؟
 اصل ڪتاب ۾ جواب ڏيڻو ڏنل آهي، پر اسين
 ان جو لب جي مغز وارا به ٿي ٻيٽ هٻٻت ڏيئون ٿا:-
 انا الحق سان ڪي ٿو سڀر مطلق

سو حق جي ڪر آيون، عقي جو انا الحق؟
 اهن ذرا سڀئي عالم جا منصور

ڪڏهن نامست بي خود ڪڏهن مشهور

نجهن جي نفس پنهنجو تون ڪهه جهن

نه پڻ حلاج وانگي تون به جهن ٿين.

ڪهه انداز جي ڪڏ بهنجهي ڪن مان

اندا ساڳي ٻڌين هر شيءِ جي راتان.

(۵) املهم ما انا

ميرزا صاحب مرحوم جا ترجمو ڪيل نظامي ڪتاب

”مولن جي دالي“ ۽ جلد (رباعي شعر ۾) ۽

”چندن هار“ ۽ جلد (قطعه شعر ۾) عجيب آهن،

پر املهم ما انا پنهنجو مٿ ٻاڻ آهي.

ميرزا صاحب مرحوم "چندن هار" ۽ "عجيب
جوادو" ۾ انگريزي شاعرن جا چونڊ چونڊ نظم سنڌي
۾ ترجمو ڪيا آهن، پر املهم هاڻڪ ۾ عربي، پارسي
۽ اردو شعر جا فقط فرد (مفردات) ترجمو ڪيا اٿس
هر هڪ فرد ۾ فقط ٻه مصرعون ٿينديون آهن، پر انهن
ٻن مصرعن ۾ ايترو مضمون سمائجي ايندو آهي
جنهنجي شرح يا تفسير لاءِ جڪر ڏهن ٻارهن مصرعن
واري غزل جي ضرورت ٿئي.

"چندن هار" ۾ هر هڪ قطع تي ٻه جو ٽالو ۽
انجا "ارڪان" ٽال آهن، پر املهم هاڻڪ ۾ هر هڪ
ٻه ۽ انجي ارڪان هيٺ ٻه ٻه سو ٿي سو فرد
ڏنل آهن. املهم هاڻڪ ۾ ٽهڙو ڪري سڀ ننڍا
ٽوڙي وڌا ٻه ۽ انهن جا ارڪان اڃي وڃن ٿا يعني
"ديوان قانع" ۾ جيڪا ڪسر رڌيل هئي، سا ميرزا
صاحب مرحوم املهم هاڻڪ ۾ پوري ڪري ڇڏي
آهي.

املهم هاڻڪ ۾ ڪل هڪ هزار ٿي سو چوھٺ
فرد لکيل آهن. مضمون جي نظر تي هر هڪ فرد
سڄو املهم هاڻڪ آهي. اسين هٿ آڻي خاطر
فقط پنج فرد ڏيون ٿا :-

(۱)

لهاڻائي ۽ لڙيءَ سان دسي سگهندين تون دشمن کي
ڪري ارمي تي ڪيري باهه تي آخر ڇڙهي ويهي.

(۲)

جڳائي مات ڳولڻ لاءِ نت عمدن خيالن جي
جو مولين لاءِ ٿو پئي ڪي به پورن وات لازم آه

(۳)

جوانيءَ ۾ عبادت لاءِ نون جهڪ
جڏهن ڪاٺي سڪي، ٿئي ڪن بهڻي

(۴)

ڦر سان ڀريل دوزخ ڪٿي سگهندو سر نه آه
سرڪش اهوئي رڻ آهي جنهن ۾ سر نه آه

(۵)

جي لوھ. ٿي پوين ٿاڀڻ ٽڙين نون آڻيندو
ڀلي ٿي ڇوڪري وڻي، پر صفا رکج سڀندو
لوت - املهه ماڻڪ جا به به جلد آهن، جن مان
هڪڙو ڇاپيل آهي، تنهن ۾ هڪ هزار اٺ سؤ اٺاڻوي
فرد آهن -

ميرزا صاحب جي نثر نويسي

ڪو شخص شاعر به هجي ۽ نثر نويس به هجي، سا
هڪڙي خاص خدائي ذات آهي - ايران جي شاعرن
۾ جئن شيخ سعدي عليه الرحمه، ڪتا نثر نويس به ليکيو
وڃي ٿو. ٿن سنڌ جي شاعرن ۾ ميرزا صاحب مرحوم
به بي نظير نثر نويس ٿي گذريو آهي. هن سنڌ جي
نثر ۾ پنڌ رهن ويه، ڪتاب نه لکيا آهن، پر سون جي
تعداد ۾ لکيا اٿس.

(الف) نثر جا قسم

نثر ٽن قسمن جو آهي .

(۱) مرجز يعني وزندار نثر ۲- مسجع يا مقضي
يعني ٽڪ بندي وارو نثر ۳- عاري يعني بيان
- ڀنگار نظم .

(مرجز) اهو نثر آهي ، جنهن ۾ جملي جا ٻه يا ٽي
فٽرا پاڻ ۾ هم وزن ۽ موافق هجن ، پر هم قافيه نه .
هجن جيئن ته :-

” سواءِ ذڪر قادر ڪار ساز جي وقت وچائڻ ۽
سواءِ شمل خالق ڪردگار جي حياتي گذارڻ سور و
نقصان آهي “ .

مٿين جملي ۾ مندر وارن ٻن فقرن مان هڪڙي جي
پڇاڙي ” وچائڻ “ ۽ ٻي جي پڇاڙي ” گذارڻ “ آهي
اهي ٻئي فقرا پاڻ ۾ هم قافيه نه ٿيا ، پر هم وزن آهن .
ميرزا صاحب پنهنجي ٺاڪ جي ڪتابن ۾ نثر مرجز
گهڻو ڪم آندو آهي .

نثر مسجع (مسجع صنعت وارو) يا مقضي (قافيه وارو)
يا ٽڪ بندي وارو اهو نثر آهي ، جنهن جا جملا پاڻ ۾
هم قافيه هجن . صنعت مسجع جا چيڪي ٽي نمونا لفظي
صنعتن جي بيان ۾ سمجهائڻا ويا آهن ، سي جهڙيءَ طرح
نظم ۾ ڪم اچن ٿا ، اهڙيءَ طرح نثر ۾ به ڪم اچن ٿا .
ميرزا صاحب مرحوم ” خوشيد “ ٺاڪ ۽ ” گلزار

لفظن جي مد نظر تي . معنيٰ جي نظر تي نشر جا به
 تفسير آهن هڪڙو سليس ۽ ٻيو دقيق
 سليس اهو جنهنجي معنيٰ ۽ مطلب سمجهڻ ۾
 ڪنهن کي به ڏکيائي نه ٿئي . دقيق اهو نشر آهي ،
 جنهن جي معنيٰ سمجهڻ ۾ لغت يا ڊڪشنريون
 انلاڻيون پون .

ميرزا صاحب مرحوم هميشه سليس نشر لکندو رهيو .
 سندس ڪنهن به ڪتاب ۾ دقيق نشر ڪم آيل نه .
 آهي . اها سندس نشر لويي جي خاص خوبي ليکجي
 ٿي . جيڪڏهن دقيق نشر لکڻ گھرو ٿئي ها ، ته وٽس
 ڳرن ڳرن عراي ، فارسي ۽ ترڪي لفظن جي ڪا به ڪوت
 ڪانه هئي .

ڪو ڪو نشر اوليءَ جي لحاظ سان سليس مگر
 مضمون جي ڳرڙهي هئڻ ڪري دقيق ٿيندو آهي .
 مرزا مرحوم جي ڪن ڪتابن ۾ ڳرڙهي مضمون وارو
 سليس نشر به لکيل آهي ، سو هن ڪري جو هن ڪتابن
 تان اهو نشر ترجمو ڪيو ويو آهي ، سي خود ڳرڙهي
 مضمون وارا ڪتاب آهن : جهڙوڪ مقالات الحڪمت ،
 علم دستور المعاش ، حاجتمنديءَ مان طالعتمندي وغيره .
 سليس اوڙي دقيق مضمون کي وري هن قسم ۾
 ورهايو اٿن . هڪڙو رنگين ۽ ٻيو سادو .

نشر سليس به هجي ۽ رنگين (علم بيان ۽ علم بديع
 جي اصولن موجب سنگاريل) به هجي ، سو اعليٰ درجي

جي فصاحت ۽ بلاغت وارو لئو ليکيو. اهڙي لئو ۾
ميرزا صاحب جا ٻه ڪتاب بهمنظر آهن: هڪڙو لاول
”زيت“ ۽ ٻيو ”گلن جي ٽوڪري“

(ب) لئو لويسيءَ جا ذهونا ۽ دفعا

لئو لويسيءَ جا ٽي ڀاڱا آهن:- (۱) تصنيف (۲) تاليف
(۳) ترجمو.

تصنيف جي معنيٰ آهي پنهنجي علمي واقفيت ۽
تجربي جي آڌار تي اهڙو ڪو ڪتاب تيار ڪرڻ جو
اڳ ڪونهڙو ٺاهيل نه هجي. ميرزا صاحب مرحوم کي
جدا جدا علمن ۽ مضمونن سان سنڌيءَ ۽ ٻوليءَ کي ڀرپور
ڪرڻ جو عشق هو. جا اهڙن علمن ۽ مضمونن کان
بلڪل بي بهر هئي، تنهنڪري پنهنجو وقت تصنيف
کان زياده تاليف ۽ ترجمو ۾ صرف ڪيائين. الهيءَ
ڪري ميرزا صاحب مرحوم جا خود ساختارڪي
ٽورڙلر آهن جهڙوڪ ”زيت“ ”دلدار“
”الڪواڙي آفيسر“ وغيره.

تاليف جي معنيٰ جدا جدا ڪتابن تان مضمون وٺي
نئون ڪتاب تيار ڪرڻ، ۽ ترجمو جي معنيٰ ڪنهن
ڌارين ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتاب جو مضمون پنهنجي ٻوليءَ
۾ آڻڻ.

تاليف ۽ ترجمو ميرزا صاحب به خاص شغل هو.
انگريزي عربي، فارسي ۽ اردو ٻولين مان سوين ڪتاب

ٿر جهو ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ آندا اٿس.

تصنيفات جي دفعن ۾ اهڙو ڪوبه دفعو ڪونهي جنهنجا ڪتاب ميرزا صاحب مرحوم تصنيف، تاليف يا ترجمو ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ نه آندا هجن: ٽاڪ، ناول، ادب، تاريخ، اخلاق، مذهب، ڪيتي، باغباني، فلاسفي، روحانيت، صحت وغيره تي نه فقط هڪڙو هڪڙو ڪتاب پر ٻه ٻه چار چار بلڪ ڪن تي اڃا به وڌيڪ ڪتاب لکيا اٿس.

ميرزا صاحب مرحوم ڪتابن پٺيان ڪتاب لکندڙن اٺار ڪندڙن ويندڙن هون. ممڪن آهي ته ڪن ڪتابن تي نظر ٿالي گهمائڻا ڌاران پريس جي حوالي ڪيو هجي تنهن ڪري سندس ڪن ڪتابن جي نشر تي ڪي چوڻي نظر وارا اهل قلم انگشت نمائي ڪندا آهن، ها بلڪل بي واهي آهي. جن علمن جاڳڻ تي نشر اوسي، جو خاص مدار آهي، جهڙوڪ: عام لغت، علم نجوم، علم معالي، علم بيان ۽ علم بديع، تن علمن ۾ نه رڳو ميرزا صاحب پورو پورو ماهر هو، بلڪ انهن مان هر هڪ علم تي مجمل مواد مفصل سمجهاڻيون سنڌي زبان ۾ لکي به ويو آهي.

ميرزا صاحب مرحوم کان سواءِ سنڌ جي ٻئي ڪنهن به اهل قلم هن وقت تائين مٿين علمن بابت سنڌي زبان ۾ ڪجهه نه لکيو آهي. اهڙي عالم جي نشر نويسي تي نڪتو چيني ڪندڙ کي شوق سعي جي

هينجڻ گڻتي ڌاران ٻيو ڪي به چوڻ مناسب نه آهي:

ميرزا ٻرهي اي حدود ڪاين راجي است
 ڪه از مشقت او جز بمرگه نتوان رست

ميرزا صاحب مرحوم جا جيڪي ڪتاب (نظم خواه
 نشر ۾) ڇپيل آهن تن ۾ ڪي به ڀاڱا هئا جن ڪتاب
 ۾ شامل ڪئي اٿئون. هت فقط سندس ٻين
 خاص نشر جي ڪتابن جو ذڪر ڪري سوانح حيات ڪي
 پورو ڪرڻو آهي.

(ث) ميرزا صاحب جا ڪي خاص نثر

جا ڪتاب

ميرزا صاحب مرحوم جا نثر ۾ لکيل (غود ساختا
 خواه ترجمه ڪيل) ڪتاب سون جي تعداد ۾ آهن،
 جي مذهبن جي نظر تي هڪ ٻئي کان ڪيتر آهن. پر
 هت ٻن ڪتابن جو بيان نمونه خاطر ڏيڻ ڪافي آهي.

(۱) زينت

ميرزا صاحب مرحوم جيڪي ڪتاب پنهنجي خيال
 مان لکيا آهن، تن ۾ زينت هڪڙو ئي نظم ڪتاب
 آهي. هي ناول ميرزا صاحب سن ۱۸۹۰ع ۾ لکيو آهي،
 جڏهن هو روهڙي ۾ مختيارڪار هو.

هي ڪتاب هڪڙي باعزت ۽ با فضيلت ڪٽنب
 لاءِ ئي لکيا هئا هدايت آهي.

پنهنجو هڪڙو ٻيو ناول مثل جهونو دوست (مخدان عالي
 نهشت، اصيب ڪريس) هڪڙو سهيد پوش سڪول
 ماستر هو

ان سال سد ۱۸۹۸ع ۾ جڏهن زينت مطالع ڪيو،
 تڏهن ان ئي ايترو اثر ٿيو، جو ٻڪو ارادو ڪيائين،
 ته آءٌ پنهنجو گهر ۽ ڪتب خانو ۽ طرح ستار بندس ۽
 اهڙي طرح حياتي گذاريندس جهڙي طرح مبرزا
 صاحب زينت ۾ سمجهائي آهي. هن پنهنجي ان پڙهيل
 زال جو اڄمئون ڏاڍو مائي وڪو زينت ۽ رات ڏينهن
 مهنت ڪري مائيءَ کي اهڙي تعليم ڏنائين، جو هو
 هڪڙي نامور ۽ ليکڪ دل آريءَ ماستر ٿي پنهنجي پٽي
 ۽ پنهنجي مڙس کان به وڌيڪ ڏاڍو ڪڙي رهيو. اڄ
 اها مائي سندس پرڏار آهي. پنهنجي گهر ۽ ڪتب
 خانو سڄي پٽي زينت آهي.

ماءُ کي نهاڻي نورانييت ۽ مادي جي ڳڻتي،
 سڱ ڏيڻ وٺڻ جو سرتو ۽ دستور، با عزت، زالن جي
 هڪ ٻئي وقت اعتراف وٺڻ جي ريت، شادي ڪرڻ
 وقت ويچار جوڳيون ڳالهون، زال ۽ مرد ٻنهي جي،
 پڙهيل هجڻ جي ضرورت، پڙهيل زال ۽ مرد جو باهم
 اخلاق ۽ رسمن رواجن تي علمي ۽ عقلي بحث، زال
 ذات جي مسافريءَ جا خطا، سختي ۽ لڏڪهائيءَ جي
 حالت ۾ پنهنجي لڄ ۽ عزت بچائڻ لاءِ زال ذات جا
 عيلا، پرديس ۾ پڙهيل زال ۽ پڙهيل مرد لاءِ با عزت
 گذارڻ جا رستا، اولاد جي پرورش، وغيره گهر و ڳالهون
 بابت ”زينت“ ۾ ذڪر آهي.

”زيت“ نه رڳو مضمون جي لحاظ سان دلچسپ آهي، پر ان ۾ وڌيڪ دلچسپي اها آهي، جو منجهس سليس، صاف ۽ فصاحت بلاغت پريل گهرو بولي ڪم آيل آهي. اسين لمولي خاطر ”زيت“ مان به نڪر هيٺ ڏيون ٿا.

سڱ، گهرندڙ گھوٽ ماءُ کي ڪدوار ماءُ ٿي چوي :-
 ”وري جڻي شل منهنجو حامد به وينو آهي. جوان اچي ٿيو آهي، تنهنجو به نيب بلو ڪرڻو اٿم، اڄ نه مائٽ به چون ٿا ته ”اٿي ئي اٿو، ڪارو نه ڪٽو، هڪڙي هٿ ۾ ڏيو، ٻئي هٿ ۾ رٿو“. سو هي آءُ ڪٿي اهڙو پير توسان ڀريان، ته مائٽن کان به مورو بنديس ۽ منهنجو چوڪر به رهجي ويندو“.

منهنجي مڙس سان پردي بابت بحث ڪندي زال ٿي چوي :-

”دليا ۾ اهڙيون حرص وڌائڻ ۽ گمراه ڪرڻ جون شيون پڪڙيون پيون آهن، جو جڏهن مڙس به انهن تي لڳجي وڃن ٿا ۽ خطا ڪايو وڃي، تڏهن زالون ما آهن؟ انهن کان گوشتي ٿي رهڻ ۽ انهن جي وڪڙ ۾ نه اچڻ به وڏي شيءِ آهي. جي بديءَ سان وڙهي ان تي غالب پوڻ وڏي نيڪي آهي، نه بديءَ کي اصل ويجهو به نه وڃڻ يا الڪاڻ اچي پاسو ڪرڻ ۾ به ننڍي نيڪي نه آهي. چوڻي به آهي، ته ”جت پچڻ ٺاهي جاءِ، لت پچڻ ڪم وريام جو“. سو حقيقت ڪري

زالون ڄاڻي وائي پردي ۾ رهڻا ڪري وريامن جو ڪم
ٿيون ڪن. اها به سندن هڪڙي بهادري آهي، اها
به سندن هڪڙي تعريف آهي.

آءٌ نه جيڪر چوان ته ميرزا صاحب مرحوم جي سڀني
نثر وارن ڪتابن لاءِ ”زينت“ حقيقي زينت آهي،
مگر افسوس! جو اڄ ڪلهه جا شاگرد ۽ شاگرداڻيون
ٽوڙي پڙهيل مرد ۽ زالون ”زينت“ مان ايترو فيض
حاصل ٿي نٿا ڪن، جيترو فيض انهن هٿ ڪري
سگهجي ٿو.

(۲) مقالات الحکمت

هي ڪتاب ميرزا صاحب مرحوم سنه ۱۸۷۷ع ۾
نامور انگريزي فلاسفر لارڊ بئڪن جي ”ايڪسس
اپيسز“ تان ترجمو ڪيو هو، سو به تڏهن، جڏهن پاڻ
اڃا بمبئي ۾ ”بي. اي“ پڙهندڙ شاگرد هو.

هن ڪتاب جو مضمون آهي اخلاقي فلسفو. اصل
انگريزي ڪتاب جو مضمون اهڙو ڳوڙهو ۽ بولي اهڙي
دقيق آهي، جو اڃا تائين سندس ڪيترن ٽڪرن جي
دوست معنائن ۽ شرح تي انگريزي پڙهندڙ پروفيسر
متفق راءِ نه آهن.

اهڙي ڳوڙهي مضمون ۽ دقيق بوليءَ واري ڪتاب
جو ميرزا صاحب مرحوم اهڙي سهڻي ۽ باهه‌واره سنڌي
۾ ترجمو ڪيو آهي، جو اڄ ڪلهه جا گريجوئيٽ ٽوڙي

دل ۾ ڳڻو ٿي سندس لٽر لويي جي قابليت اڳيان
س تسليم ۽ ڀيا ڪن .

ٻنهي زماني ۾ سنڌي ٻولي سڀڪارن وقت ۾ ڪولن
۾ ٻهاڪا ، اصطلاح ۽ نميلاڪ ، جي ٻوليءَ جو تمام ضروري
ڀاڱو آهن ان تي ڌيان ڏيڻ ۾ ڪونه ايندو هو ،
نڪو انهن بابت سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪو ڪتاب ٿي سايو
ٿيل هو ، تنهن زماني ۾ ٻهاڪن ، اصطلاحن ۽ نميلاڪ
پريل بافصاحت سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو ٻي انگريزي ڪتاب
لکڻ ڏيکاري ٿو ، ته لٽر لويي سڌاڻي ذات طور
ڪڇيءَ کان ٿي ميرزا صاحب مرحوم کي عطا ٿيل هئي .
هيتري ڳالهه تسليم ڪرڻ ۾ ڪو اهم ڪونهي ، نه
ٻڌڻيءَ ۾ ميرزا صاحب مرحوم جو تيز رفتار فلم لٽر جا
ڪتاب ائين وهڻ وڌو ويندو هو ، جيئن ڪنهن تجرباءَ ڪار
سربند جو ڪارڊ پڙهڻجي تيزرويءَ سببان سربندي
سرن جي سرن هٿڙي گهمائڻ جي مهلت ڏيڻ ڌارن
ويندو آهي سرن ٻنهي سرون ٻڌيندو .

هن ڳالهه ۾ ڌڪ ڪونهي ، ته لارڊ ايڪن جو اصل
ڪتاب ۾ فصاحت ۽ بلاغت جو سڀ ڀڃڻو آهي ، پر
الهيءَ فصاحت ۽ بلاغت جي اهڙي لباس ۾ پيش ڪرڻ
جو سڀڪو حڪم ڪري ٿو ، ته ” مقالات
الحڪمت “ الڪريزيءَ تان ترجمو ٿيل آهي ، يا ميرزا
صاحب جو خود ساڻس سا قابليت ميرزا صاحب مرحوم
کي ٿي خدا بخشي هئي .

”مثال الحکمت“ ۾ اصل ڪتاب کان وڌيڪ
 ميرزا صاحب مرحوم هي ڪم به ڪيو آهي، جو
 ڪتاب جي مندر سمجهايو اٿس ته فلسفہ جا آهي؟ ۽
 ان جون شاخون ڪهڙيون آهن؟
 نموني خاطر مثال الحکمت مان به اُڪرا هيٺ
 ذجن ٿا:-

(۱)

ڏک موت ڏانهن اڏامي وڃي ٿو، جو
 ”مرط مان دل ڏکون ڪي به راحت ۽ شفا پهچي“.
 ٻيپ موت کي آيو تو سمجهي، ۽ چوڻ به آهي، ته
 ”گيدي چڪن موت، ڏه ڏه پيرا ڏينهن ۾“.
 رڳو رحم به ماڻهن کي موت ڏي هائل ڪري ٿو.

(۲)

جي سڪا ٻڌهي ماڻهوءَ جي دل ۾ جاڳن ٿا، يا عجب
 ۾ اچيو ڪڏ ٿين ٿا، سي رڳو يون يون ڪن ٿا، بي گهڻي
 حرڪت ڪار نا بهچائن. مگر جي سڪا اچائي ۽ اٽڪل
 ڪري ماڻهن جي ذهن ۾ وجهجن ٿا، ۽ تجويز سان ڪن
 ڳالهين ۽ قصن جي دستي ۾ ڪي معرفت ڪنهن ۾
 پيدا ڪجن ٿا، انهن کي ڏاڍڪ آهن.

هڪڙي انگريز عالم جو چوڻ آهي، ته ”هيڪن
 صاحب جو اهو ڪتاب اهڙو آهي، جنهن کي ٿورڙي
 وقت ۾ پڙهڻ پورو ڪري سگهجي ٿو. پر جيڪڏهن

ويھ پرا هي ڪتاب پڙهيو، ته پيري پيري سان توان
توان خيال ۽ اڪتا منجهائينس هٿ ايندا.“
مثالاب الحكماء کي جيڪڏهن غور سان پڙهيو
تہ مٿيون چوڻ باڪل سچو نظر ايندو.

ميرزا افضل بيگ شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ صاحب
جو ۵ نمبر فرزند

در توصیف حضرت شمس العلماء میرزا

قلیچ بیگم صاحب مرحوم

(از مولانا حکیم فتح محمد صاحب سبوهائی)

سند جي ساڳو ادب جو تاج ور ميرزا قليچ

بحر معنيٰ جو عجب در و گهر ميرزا قليچ

صاحب علم و عمل ۽ صاحب فضل و ڪمال

صاحب خلق بني هو سرور ميرزا قليچ

عالم جو شمس هو ۽ هو - بوطي سند جو

صاحب تصنيف ذي شان ذي اثر ميرزا قليچ

منالچ و مصلح هو ۽ هو صلاح ڪل هر دل عزيز

عابد و زاهد هو ۽ هو راهبر ميرزا قليچ

صورت و سميت ۽ الحق بي مثال و بي نظير

هو بزرگ وقت ۽ والا گهر ميرزا قليچ

عمر جو هو پير سال ۽ همت و دل جو جوان

پارسا پرهيزگار و پرهيز ميرزا قليچ

سند جو منهن ڪيڏين مٿي تصنيف ۽ تاليف سان

سند ۽ سلامت جي گهر جو ڪوليو در ميرزا قليچ

عمر ساري صرف ڪيائين علم جي خدمت ۾ واد

سند ۽ سلامت وڌايو خوبتر ميرزا قليچ

هوا سندس آڏو ستارا سنڌ جا ساهت نويس
 آسمان سنڌ جو شمس و قمر ميرزا قليچ
 هٿي سندس ڪاڪ و قلم هر واه جا قدرت رکيل
 هو وڌائيندو قلم شام و سحر مرزا قليچ
 سنڌي ساهت تي سندس احسان آهن بيشمار
 جي ابر هو ڪو ادب جو هو مگر مرزا قليچ
 علم جا آثار ٿيا مرحوم جو اڄ يادگار
 زنده جاويد آهي ۽ اهر مرزا قليچ
 ✓ خنده رو فرخنده خو خوش طبع خوش دل خوش مزاج
 نيڪ فال و خوش خصال و خوش سیر مرزا قليچ
 ✓ محسن و مشتق هو سڀني تي ۽ هو منصف مزاج
 صاف دل صوفي مزاج و صافتر مرزا قليچ
 رحمتون رب جون هجن شل روح تي ان جي سدا
 ✓ سال عالي لطف سان جنت هر گهر مرزا قليچ

مراقليچ بيگ بابت ڏاهن جارايا

”مون کي فقط هڪڙي سنڌي اسڪالر لاءِ عزت آهي..... قليچ بيگ لاءِ۔ هن جي وسيع ذوق هن کي پنهنجي دور جي گوناگون ادب سان روشناس ڪرايو. قليچ بيگ اسانجي ادبي ذوق ۽ انقلاب جو باني هو. ڪڏهن ڪڏهن مان پنهنجي شعور جا ڦاٽلن اڪيليندو آهيان، ته انهن ۾ به ٽي رنگين ڌاڳا قليچ بيگ جا به ملندا آهن ..... منهنجي عمر ڏهه ورهيه هئي، جڏهن مون قليچ بيگ کي پڙهڻ شروع ڪيو هو، هن جي تصنيفات منهنجي ذهن کي ڪهنبي ۾ ويڙهي، ان جي چوڌاري هزارها رنگين پوپٽ اڏاري ڇڏيا. شاه لطيف کان پوءِ قليچ بيگ سنڌ جي عظيم ترين ادبي شخصيت آهي.“

(- جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي ص - ۱۰۲)

خط جو ٽڪرو۔ ڊينس هوٽل، پشاور
۲۸۔ آگسٽ ۱۹۶۱ع جو لکيل.

شيخ اياز

پوري سنڌي قوم کي جديد علمن ۽ خيالن کان روشناس ڪرائڻ ۾،
 بيشڪ هن دور (انگريزي دور) ۾ سڀ کان اهم ۽ نمايان نالو مرزا
 قليچ بيگ جو ئي هو. هن اڪيلي سر سنڌي زبان کي مغربي خيالن ۽
 ادبي شهڪارن سان روشناس ڪرائڻ جي ڏس ۾ جيڪو ڪم ڪيو
 آهي، اهو ڪنهن ٻئي شخص نه ڪيو. جيتوڻيڪ هن طبعزاد مضمون ۽
 ڪهاڻيون به لکيون آهن، پر سندن اهم ڪم انگريزي ادب جي فنپارن
 کي سنڌي زبان ۾ ترجمي جي صورت ۾ يا خلاصي Adaption جي
 صورت ۾ منتقل ڪرڻ هو. مرزا قليچ بيگ فارسي ۽ عربي جي اسڪالر
 (عالم) هجڻ سان گڏ مغربي ادب جي به مڪمل ڄاڻ رکندو هو. هو
 سرگاري ملازم به هو ۽ سماجي عام پلائيءَ جي ڪمن ۾ به تمام
 گهڻو مصروف رهندو هو. سندن عام مصروفين ۽ دلچسپين کي ڏسندي،
 ان ڳالهه تي وڏو عجب ٿئي ٿو ته هن ڪهڙيءَ ريت اڪيلي سر ايترا
 سارا ڪتاب سنڌي زبان کي ڏنا ۽ آهي به سڄي دنيا جي ادب مان
 چونڊ سٺ کان وڌيڪ ته سندن ناول پيدا. جن ۾ اصلي قصا به آهن،
 ترجما ۽ Adaption به ترجمي ۽ Adaption ۾ به هن اهڙو مقامي
 رنگ پيدا ڪيو آهي، جو اصلي لکڻ ٿا. مثال طور سندن ناول ”زينت“
 انگريزي ادب مان کنيل آهي، جيڪو انگلينڊ جي نئين صنعتي سماج ۾
 هڪ وچولي طبقي واري خاندان جي زندگيءَ جي عڪاسي ڪري ٿو.
 مرزا قليچ بيگ ان جي اصلي ڪردارن جي جاءِ تي مسلمان ڪردار
 ڪم آڻي، مڊل ڪلاس مسلمان خاندان جي روزانه زندگيءَ جو چتر
 چٽيو آهي. اهڙيءَ ريت ناول ۾ نوجو ڏيهي رنگ پيدا ڪيو ويو آهي.
 سندن (مرزا صاحب جي) اڄ تائين مشهور رهڻ جو هڪ وڏو ڪارڻ
 اهو به آهي. هيءَ طريقو هن ٻين قصن ڪهاڻين کي Adapt ڪرڻ وقت
 اختيار ڪيو آهي.....

(صوبو گيان چنداڻي)

قلیچ ۱۹۱۶ء ۶۸۶

قلیچ سنگت

حصہ خصوصی ایوارڈ
شہیدانہ سر اقلیچ ۱۹۱۶ء
خدمت
قلیچ سنگت سندھ

خلیج
ایوارڈز

قلیچ سنگت

قیمت = ۳۵ روپے

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488